

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

Məmmədova Fikriyyə Tofuq qızı
(Magistranın A.S.A.)

“Əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi problemləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060803 “Turizm və otelçilik”

İxtisaslaşma: “Sosial-mədəni sahələrdə xidmətlərin təşkili”

Elmi rəhbər:

i.e.n.,dos.Namazəliyev Ə.H.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos.Qurbanova F.Ə.

Kafedra müdiri: _____

i.e.d.,prof.Əlirzayev Ə.Q.

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL: ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN MAHIYYƏTİ VƏ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	7
1.1. Əhalinin sosial müdafiəsinin mahiyyəti və funksiyaları.....	7
1.2. Əhalinin sosial müdafiəsinin xüsusiyyətləri.....	11
1.3. Sosial müdafiə dövlətin gəlir siyasətinin bir aləti kimi.....	21
II FƏSİL: ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN MÖVCUD SOSIAL- İQTİSADI PROBLEMLƏRİ.....	37
2.1. Əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatının mövcud təşkilati-iqtisadi təhlili.....	37
2.2. Sosial müdafiənin maliyyə təminatının mövcud vəziyyəti.....	47
2.3. Əhalinin məşğulluq səviyyəsi və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	56
ЫЫЫ ФЯСИЛ: ЯЦАЛИНИН СОСИАЛ МЦДАФИЯСИНИН ТӘКМИЛЛӘШМӘСИ İTSİQAMƏTLƏRİ.....	65
3.1. Bazar münasibətləri şəraitində sosial problemlərin həlli istiqamətləri.....	65
3.2. Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	82
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	85

GİRİŞ

Nəzəri və praktiki iqtisadiyyatın araşdırmalarından belə qənaətə gəlmək olar ki, keçid dövrü özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərlə şərtlənir. Belə ki, keçid dövrü üçün daha spesifik cəhət qeyri-sabitlik və sürətli dəyişikliyin olmasıdır. Lakin zaman getdikcə keçid iqtisadi münasibətlərində keçmiş təsərrüfatçılıq sisteminin elementləri öz təsirini zəiflədir, yeni sistemin elementləri isə öz təsir dairəsini genişləndirir. Keçid dövründə iqtisadi sistemin transformasını səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də iqtisadi islahatların sürətidir. İqtisadi islahatların sürətinin yüksək olması cəmiyyətdə yeni iqtisadi münasibətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini şərtləndirən faktorlardan sayılır. Bu isə artıq iqtisadiyyatda və bütövlükdə cəmiyyətdə yeni təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması deməkdir. Keçid dövründə iqtisadi islahatların ləng şəkildə həyata keçirilməsi, daha doğrusu, onun sürətinin zəif olması cəmiyyətdə qeyri-sabitlik və xaos mühitinin davam etməsi, sosial-siyasi gərginliyin yeni dalğasının revanş götürməsi kimi xarakterizə olunur

Keçid dövrü təkcə iqtisadi islahatların xarakteri ilə deyil, həmçinin sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin yenidən qurulmasını ilə səciyyələnir. İqtisadi sistemin transformasiyası zamanı ehtiyatların bölgüsündə, milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsində və eləcə də hüquqi münasibətlər sistemində köklü dəyişikliklər baş verir. Keçid dövrü cəmiyyətin sosial münasibətlər sistemində də radikal dəyişikliklərin baş verməsi ilə yadda qalır. Belə ki, etibarlı sosial təminat sistemi iqtisadiyyatın qeyri-istehsal sektorunda pulsuz xidmətlərin göstərilməsi, yüksək məşğulluq səviyyəsi sosial ədalətin daha çox reallaşdırılması inzibati sosialist iqtisadiyyatının danılmaz müvəffəqiyyətlərindən sayılmalıdır. Dövlətin cəmiyyətdəki hakim mövqelərdən əlçəkməsi, iqtisadiyyatın bütün sahələrində nəzarət və direktiv planlaşdırma sisteminin liberallaşdırılması uzun illər formalaşmış sosial bərabərlik meyllərinin də dağılmasına, fundamental-mənəvi dəyərlərdə

deformasiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Keçid dövrünün də zərərli təsirlərini neytrallaşdırmaq, cəmiyyətdə sosial tarazlığı bərpa etmək məqsədilə dövlət tərəfindən zəruri tənzimlənmə siyasəti həyata keçirilir. Keçid dövründə iqtisadiyyatın dövlətin tənzimlənməsinin əslində ən mühüm ağırlıq mərkəzini əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlər təşkil edir. Əhalinin sosial müdafiəsi istər bazar iqtisadiyyatına keçid və istərsə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin sosial siyasətinin ən mühüm parametrlərindən biri hesab olunur. İstər iqtisadi ədəbiyyatlarda və istərsə də praktikada əhalinin sosial müdafiəsi vətəndaşların, ilk növbədə əhalinin ən ağır maddi vəziyyətdə olan aztəminatlı təbəqələrinin inflyasiyadan, işsizlikdən və digər iqtisadi böhran təmayüllərindən qorunmasına yönəldilmiş tədbirlərin məcmusu kimi xarakterizə olunur. Əhalinin sosial müdafiəsi bütün sistemlərdən daha çox keçid dövrünə və bazar təsərrüfaçılıq sisteminin hakim olduğu cəmiyyət üçün xarakterikdir. Adətən, keçid dövründə hakim dövlət strukturlarının passiv fəaliyyəti ilə özünü göstərir. Bunun nəticəsində isə dövlət əhalini, xüsusilə də onun aztəminatlı təbəqələrini iqtisadi böhrandan sığortalamağa qadir olmur. Beləliklə, keçid dövründə dövlət tərəfindən əhalinin etibarlı sosial müdafiə kompleksi ilə əhatə olunması nəinki təkcə cəmiyyətdə sosial ədalətin pozulmasının qarşısının alınmasına, həm də sosial ixtilafların aradan qaldırılmasına xidmət etmiş olur. Bazar münasibətləri şəraitində isə əhalinin sosial müdafiəsi nə istiqamətləndirilmiş tədbirlər, bu sistem üçün xarakterik olan gəlirlər və mülkiyyət sferasındakı fərqlərin zəiflədilməsinə, iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları arasındakı ziddiyyətlərin yumşaldılmasına yönəldilir.

Apardığımız nəzəri araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, keçid dövründə eləcə də bazar münasibətləri şəraitində əhalinin etibarlı sosial müdafiə mexanizminin formalaşdırılması ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsində də pozitiv meyllərin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Əhalinin etibarlı sosial

müdafiə sistemlə ölkənin iqtisadi inkişafı arasındakı əlaqələri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- etibarlı sosial müdafiə əmək ehtiyatlarının geniş təkrar istehsalına əlverişli şərait yaradır ki, bu da iqtisadiyyatda əmək və təşəbbüskarlıq səylərinin güclənməsinə gətirib çıxarır. Bu isə bilavasitə ölkənin iqtisadi inkişafına xidmət edir:

- etibarlı sosial müdafiə mexanizminin təmin olunması cəmiyyətlə sosial sabilliyin qarantı rolunu oynayır ki, bu da əhalinin məşğul olduğu iqtisadi sahələrdə boşdayanmaların aradan qaldırılmasına, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri arasında iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir;

- etibarlı sosial müdafiə sistemi işçilərin əmək haqqı və gəlirlərinin onların tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsinə yetərli olması kimi şərtlənir və bu da iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır;

- sosial müdafiə sisteminin səmərəliliyi əmlak və gəlirlər arasındakı differensasiyanın zəiflədilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da cəmiyyətdə sosial iqtisadi böhranları neytrallaşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi əhalinin sosial müdafiəsinin nəzəri və metodoloji məsələlərini açmaq, keçid dövrünün xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını təhlil etmək, onun spesifikasiyasını və funksiyalarını öyrənmək, respublikada əhali məşğulluğunun mövcud vəziyyəti və inkişaf təmaüllülərini təhlil etmək, əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş ümumi normativ aktlar, iqtisadçı alimlərin əhalinin sosial müdafiəsinə aid əsərləri və fikirləri təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. dissertasiya işinin yazılmasında, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarında

İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin və Elmi Tədqiqat İnstitutlarının materiallarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əhalinin sosial müdafiəsinin obyektiv zəruriliyi elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- Əhalinin sosial müdafiəsini xarakterizə edən göstəricilər sistemi müəyyənləşdirilmişdir;

- Əhalinin sosial müdafiəsinin dövlət təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- Səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi, əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasına dair praktiki əhəmiyyətli təkliflər hazırlanmışdır.

İşin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paragraf, nəticə və təkliflərdən ibarət olmaqla 87 səhifədən ibarətdir. İşdə müxtəlif formada 11 cədvəl verilmişdir.

I FƏSİL: ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN MAHIYYƏTİ VƏ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Əhalinin sosial müdafiəsinin mahiyyəti və funksiyaları

Aparılan nəzəri araşdırmalardan və praktiki tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri arasındakı ziddiyyətlər bütün dövrlərdə təzahür etməklə son nəticədə iqtisadi sistemlərin dağılmasına gətirib çıxarmışdır. Əslində bir sistemdən digərinə keçidlə bağlı həyata keçirilən zəruri tədbirlər cəmiyyətin ictimai siyasi və sosial iqtisadi mühitində mövcud antoqonist ziddiyyətlərin mülayimləşməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin məcmusu kimi dəyərləndirilir. Keçid dövrü bütün hallarda cəmiyyətdə siyasi və iqtisadi sistemin transformasiyasına yönəldilmiş aktlar kimi səciyyələnir. XX əsr tarixdə bir-birindən köklü surətdə fərqlənmiş iki dövrü özündə əks etdirir. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində kapitalizmdən sosializmə keçid dövrünü yaşayan cəmiyyət XX əsrin 90-cı illərində isə sosialist iqtisadiyyatından bazar iqtisadi münasibətlərinə keçid dövrünü yaşamaqda hələ də davam edir. Keçid şəraiti üçün xarakterik cəhətlərdən biri cəmiyyətin çoxşahəli sosial-iqtisadi böhran mərhələsini yaşamasıdır. Keçid dövründə cəmiyyətin üzləşdiyi ən mühüm problemlərdən biri əhalinin sosial müdafiəsində qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması ilə sıx bağlıdır. Keçid dövründə əhalinin sosial müdafiəsi probleminin şərhinə keçməzdən əvvəl keçid iqtisadi münasibətlərinin mahiyyəti və xarakterinə diqqət yetirək.

Qeyd etmək lazımdır ki, postsosialist ölkələrində on ildən çoxdur ki, keçid iqtisadiyyatının formalaşmasına başlanılmışdır. Belə ki, XX əsrin sonlarından etibarən dünyanın geopolitik mənzərəsində baş verən radikal dəyişikliklər sosialist təsərrüfatçılıq sisteminin bazar iqtisadi münasibətlərinə keçidlə müşayiət olunmaqdadır. Bütün dövrlərdə keçid iqtisadiyyatı əslində sosialist iqtisadiyyatı ilə müasir bazar təsərrüfatçılıq sisteminin qarışığı kimi şərtlənir.

Qarışıq iqtisadiyyata malik ölkələrdə bu sistemə getdikcə daha çox azad rəqabət, həmçinin bazar iqtisadiyyatı və ənənəvi təsərrüfat sisteminin elementləri əlavə olunur.

Nəzəri və praktiki iqtisadiyyatın araşdırmalarından belə qənaətə gəlmək olar ki, keçid dövrü özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərlə şərtlənir. Belə ki, keçid dövrü üçün daha spesifik cəhət qeyri-sabitlik və sürətli dəyişikliyin olmasıdır. Lakin zaman getdikcə keçid iqtisadi münasibətlərində keçmiş təsərrüfatçılıq sisteminin elementləri öz təsirini zəiflədir, yeni sistemin elementləri isə öz təsir dairəsini genişləndirir. Keçid dövründə iqtisadi sistemin transformasını səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də iqtisadi islahatların sürətidir. İqtisadi islahatların sürətinin yüksək olması cəmiyyətdə yeni iqtisadi münasibətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini şərtləndirən faktorlardan sayılır. Bu isə artıq iqtisadiyyatda və bütövlükdə cəmiyyətdə yeni təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması deməkdir. Keçid dövründə iqtisadi islahatların ləng şəkildə həyata keçirilməsi, daha doğrusu, onun sürətinin zəif olması cəmiyyətdə qeyri-sabitlik və xaos mühitinin davam etməsi, sosial-siyasi gərginliyin yeni dalğasının revanş götürməsi kimi xarakterizə olunur.

Keçid dövrü təkcə iqtisadi islahatların xarakteri ilə deyil, həmçinin sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin yenidən qurulmasını ilə səciyyələnir. İqtisadi sistemin transformasiyası zamanı ehtiyatların bölgüsündə, milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsində və eləcə də hüquqi münasibətlər sistemində köklü dəyişikliklər baş verir. Keçid dövrü cəmiyyətin sosial münasibətlər sistemində də radikal dəyişikliklərin baş verməsi ilə yadda qalır. Belə ki, etibarlı sosial təminat sistemi iqtisadiyyatın qeyri-istehsal sektorunda pulsuz xidmətlərin göstərilməsi, yüksək məşğulluq səviyyəsi sosial ədalətin daha çox reallaşdırılması inzibati sosialist iqtisadiyyatının danılmaz müvəffəqiyyətlərindən sayılmalıdır. Dövlətin cəmiyyətdəki hakim mövqelərdən əlçəkməsi, iqtisadiyyatın bütün sahələrində nəzarət və direktiv planlaşdırma sisteminin liberallaşdırılması uzun illər formalaşmış sosial

bərabərlik meyllərinin də dağılmasına, fundamental-mənəvi dəyərlərdə deformasiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Keçid dövrünün də zərərli təsirlərini neytrallaşdırmaq, cəmiyyətdə sosial tarazlığı bərpa etmək məqsədilə dövlət tərəfindən zəruri tənzimlənmə siyasəti həyata keçirilir. Keçid dövründə iqtisadiyyatın dövlətin tənzimlənməsinin əslində ən mühüm ağırlıq mərkəzini əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlər təşkil edir. Əhalinin sosial müdafiəsi istər bazar iqtisadiyyatına keçid və istərsə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin sosial siyasətinin ən mühüm parametrlərindən biri hesab olunur. İstər iqtisadi ədəbiyyatlarda və istərsə də praktikada əhalinin sosial müdafiəsi vətəndaşların, ilk növbədə əhalinin ən ağır maddi vəziyyətdə olan aztəminatlı təbəqələrinin inflyasiyadan, işsizlikdən və digər iqtisadi böhran təmayüllərindən qorunmasına yönəldilmiş tədbirlərin məcmusu kimi xarakterizə olunur. Əhalinin sosial müdafiəsi bütün sistemlərdən daha çox keçid dövrünə və bazar təsərrüfaçılıq sisteminin hakim olduğu cəmiyyət üçün xarakterikdir. Adətən, keçid dövründə hakim dövlət strukturlarının passiv fəaliyyəti ilə özünü göstərir. Bunun nəticəsində isə dövlət əhalini, xüsusilə də onun aztəminatlı təbəqələrini iqtisadi böhrandan sığortalamağa qadir olmur. Beləliklə, keçid dövründə dövlət tərəfindən əhalinin etibarlı sosial müdafiə kompleksi ilə əhatə olunması nəinki tək cəmiyyətdə sosial ədalətin pozulmasının qarşısının alınmasına, həm də sosial ixtilafların aradan qaldırılmasına xidmət etmiş olur. Bazar münasibətləri şəraitində isə əhalinin sosial müdafiəsi nə istiqamətləndirilmiş tədbirlər, bu sistem üçün xarakterik olan gəlirlər və mülkiyyət sferasındakı fərqlərin zəiflədilməsinə, iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları arasındakı ziddiyyətlərin yumşaldılmasına yönəldilir.

Apardığımız nəzəri araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, keçid dövründə eləcə də bazar münasibətləri şəraitində əhalinin etibarlı sosial müdafiə mexanizminin formalaşdırılması ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsində də pozitiv meyllərin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Əhalinin etibarlı sosial

müdafiə sistemlə ölkənin iqtisadi inkişafı arasındakı əlaqələri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- etibarlı sosial müdafiə əmək ehtiyatlarının geniş təkrar istehsalına əlverişli şərait yaradır ki, bu da iqtisadiyyatda əmək və təşəbbüskarlıq səylərinin güclənməsinə gətirib çıxarır. Bu isə bilavasitə ölkənin iqtisadi inkişafına xidmət edir:

- etibarlı sosial müdafiə mexanizminin təmin olunması cəmiyyətlə sosial sabilliyin qarantı rolunu oynayır ki, bu da əhalinin məşğul olduğu iqtisadi sahələrdə boşdayanmaların aradan qaldırılmasına, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri arasında iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir;

- etibarlı sosial müdafiə sistemi işçilərin əmək haqqı və gəlirlərinin onların tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsinə yetərli olması kimi şərtlənir və bu da iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır;

- sosial müdafiə sisteminin səmərəliliyi əmlak və gəlirlər arasındakı differensasiyanın zəiflədilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da cəmiyyətdə sosial iqtisadi böhranları neytrallaşdırmağa imkan verir.

Əhalinin sosial müdafiəsi dövlətin sosial siyasətində prioritet istiqamət təşkil etməklə bazar münasibətlərinin cəmiyyətdə yerinə yetirə bilmədiyi funksiyaların reallaşdırılmasını təmin edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra hallarda bazar mexanizminin kortəbii fəaliyyəti iqtisadiyyatda cəmiyyətin tələbatını təmin etməyə, cəmiyyətin ehtiyatlarını ödəməyə yönəldilmiş bilavasitə bizneslə bağlı olmayan daxili fondların formalaşmasına imkan vermir. Bunlara hər şeydən əvvəl sosial transfertlərin (pensiya, təqaüd, müavinat) formalaşması, səhiyyə, elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, idman və bir çox digər sosial yönümlü sahələrin təminatı daxildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar mexanizmi əmək qabiliyyətli əhalinin sabit məşğulluğunun və stabil əmək gəlirlərinin formalaşmasını təmin etmir. Bazar münasibətlərinin hakim olduğu cəmiyyətdə hər bir əmək qabiliyyətli işçi öz iş yerini sərbəst

olaraq qorunmalıdır ki, bu da qaçılmaz olaraq sosial təbəqələşməyə, cəmiyyətin varlıqlara və kasıblara bölünməsinə gətirib çıxarır, sosial gərginliyin artımını stimullaşdırır. Cəmiyyətdə bazar münasibətlərinin sərhədləri dövlət tərəfindən sosial-iqtisadi cəhətdən səmərəli tənzimlənmədikdə bu proses yalnız mənfəətini güdən təbəqələrin sayının artmasına əlverişli yaradır, alverçiliyin, korrupsiyanın, reketçiliyin və cəmiyyətdə sosial təzadlar doğuran digər antiictimai təzahürlərin güclənməsinə gətirib çıxarır.

İqtisadi böhran vəziyyətində əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi bir də ona görə mürəkkəb xarakter daşıyır ki, əhalinin sosial durumunu yaxşılaşdırmaq üçün hökumətin artırdığı pensiya və müavinətlər inflyasiya dalğasının güclənməsi səbəbindən öz dəyərini itirir. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, sosial müdafiə yönümlü tədbirlərlə inflyasiya artımı arasındakı əlavə zəncirvari nüvə reaksiyasına bənzəyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin sosial müdafiəsində müsbət dəyişikliklərə nail olunması ilk növbədə iqtisadi böhranın təsirlərinin zəiflədilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə istehsalın həcmi azalırsa, idxal edilən məhsullar cəmiyyət üzvlərinin artmaqda olan tələbatlarını ödəməyə qadir deyildirsə, onda istehlakın aşağı düşməsinin qarşısını almaq qeyrimümkündür. Odur ki, iqtisadi böhran şəraitində hərtərəfli sosial müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsindən danışmaq absurddur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq iqtisadi böhran dövründə cəmiyyətin aztəminatlı təbəqələrinə dövlət büdcəsinin imkanları çərçivəsində ünvanlı sosial müdafiənin göstərilməsi zəruridir və bu olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1.2. Əhalinin sosial müdafiəsinin xüsusiyyətləri

İstər keçid və istərsə də bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı qarşıya çıxan çoxsaylı suallardan biri də ondan ibarətdir ki,

sosial müdafiə cəmiyyətin hansı təbəqələrinə şamil edilməlidir. İnkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində dövlətin sosial müdafiə tədbirləri əhalinin o təbəqələrinə göstərilməlidir ki, həmin təbəqələr fərdi əmək fəaliyyəti hesabına öz vəziyyətlərini normalaşdırmaq imkanlarından məhrumdur. Sivil dünyanın təcrübəsində sosial cəhətdən zəif əhali kateqoriyalarını sosial müdafiəyə məhkum təbəqələr də adlandırırlar. Sosial cəhətdən zəif təbəqələrə bir qayda olaraq məcmu gəlirləri minimum istehlak büdcəsinin dəyərindən aşağı olan əhali kateqoriyaları şamil edilir. Praktiki iqtisadiyyatda sosial müdafiə tədbirlərinin şamil olunma kriteriyalarını müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı faktorlar əsas götürülür:

- cəmiyyət üzvlərinin əmlak senzi;
- əhalinin pul əmanətləri;
- minimum istehlak büdcəsinin tərkibində əhalinin gəlirlərinin xüsusi çəkisi;
- pensiya, müavinat və əmək haqlarının səviyyəsi.

Cəmiyyətin mövcud təcrübəsində əhalinin sosial cəhətdən zəif kateqoriyalarına ilk növbədə çoxuşaqlı ailələr, əlillər, qocalar, pensiyaçılar, kifayət qədər müavinat almayan təbəqələr, tələbələr aid edilir. Sivil dövlətlərin təcrübəsində əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqələrinə nəinki dövlət, həm də cəmiyyətin özü tərəfindən də aktiv yardım göstərilir. Sosial cəhətdən aztəminatlı əhali kateqoriyalarına natural və dəyər ifadəsində müavinatların verilməsi əhalinin bu qəbildən olan təbəqələrinin sosial müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmalar göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrin təcrübəsində cəmiyyətin aztəminatlı təbəqələrinə natural və dəyər ifadəsində yardımların göstərilməsi müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Belə ki, cəmiyyətin, demək olar ki, əksər təbəqələri yardım əldə etmək arzusunda olduğundan, ehtiyacı olanlara yardım göstərilməsi çətinləşir. Doğrudur, cəmiyyətlə özü-

özünə kömək etməyə kimin qadir olub-olmadığını müəyyənləşdirmək elədə asan deyildir. İqtisadiyyatda sosial yardım almaq hüququna malik olan əhali kateqoriyalarını müəyyən etmək üçün kasıblıq səviyyəsi göstəricisindən istifadə olunur. Sosial iqtisadiyyatda kasıblıq həddi yaşayış minimumu vasitəsilə müəyyən edilir. Bu göstərici sosial və fizioloji minimum vasitəsilə ifadə olunur. Sosial minimum insanın fiziki tələbatının ödənilməsinin minimum normasıdır ki, buna da mənəvi və sosial tələbatın ödənilməsinə çəkilən minimum xərclər aiddir. O, tələbatın ödənilməsi üçün zəruri olan dəyər formasında əmtəə və xidmətlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Beləliklə, yaşayış minimumundan asılı olaraq əhalinin ehtiyacı olan az gəlirli hissəsi sosial yardım almaq hüququna malik olur. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin zəif sosial təbəqələrinin müəyyən edilməsi və onlara yardımların verilməsinə bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrdə çox ciddi yanaşılır. Sosial iqtisadi praktikada sosial cəhətdən zəif əhali təbəqələrinin müəyyənləşdirilməsində əsas kriteriyalara gəlirlərin səviyyəsi, ailə vəziyyəti və onların sağlamlığı aid edilir. Bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrdə imkansız əhali təbəqələrinə sosial yardımlar müxtəlif köməkliklər formasında həyata keçirilir ki, bunlara da müxtəlif növlü birdəfəlik pul, natural yardımlar, pulsuz yeməklər, qocalar evi, tibbi, hüquqi, psixoloji himayədarlıq və s. aiddir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində qiymət, inflyasiya səviyyəsinin, o cümlədən işsizliyin artması nəticəsində əhalinin sosial müdafiəsi problemini daha geniş şəkildə təzahür etdirir. Ona görə də əmtəə və təkliflərin qiymətlərinin artmasının əhalinin həyat şəraitinin pisləşməsinə gətirib çıxarmasını neytrallaşdırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən gəlirlərin indeksləşdirilməsi siyasəti həyata keçirilməlidir ki, bu da sosial müdafiə sistemində aparıcı yerlərdən birini təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrin praktikası göstərir ki, dövlət əhalini inflyasiyanın zərərli təsirlərindən sığortalamaq məqsədilə əhaliyə büdcədən verilən əmək haqqı, pensiya, təqaüd və digər gəlir növlərinin pərakəndə satış qiymətlərinin səviyyəsinə uyğun

olaraq artırır. Bu işə gəlirlərin indeksləşdirilməsinin mahiyyətini təşkil etməklə əhalinin sosial müdafiəsində mühüm yer tutur.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində çoxsaylı problemlərin mövcudluğu bilavasitə maliyyə resurslarının məhdudluğu ilə şərtlənir. Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyində daha çox maliyyə problemlərinin mövcudluğu əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Keçid dövründə dövlət büdcəsinin imkanlarının kifayət qədər məhdud olması ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlərin maliyyə təminatı olmadan onun əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə nail olmaq praktiki olaraq mümkün deyildir.

Гейд етмяк лазымдыр ки, дювлятин сосиал сийасыти, о сцмлядян азтяминатлы ящали категорийаларынын сосиал мцдафияси, малиййяляшмя тяминаты олмадан лазыми нятися веря билмяйсякдир. Малиййя тяминаты анлайышы – мащиййят етибария бу вя йа диэяр тядбирин реаллашдырылмасына йюнялдилмиш малиййя ресурсларынын мясмусу кими дяйярляндирилир. Цмумиййятля эютцрдцкдя ися щяр щансы тядбири малиййя тяминаты олмадан щяйата кечирмяк абсурд сайылыр. Ящалинин сосиал мцдафиясинин малиййя тяминаты дедикдя, сямиййятин азтяминатлы категорийаларынын щяйат сывиййясинин стабилляшдирилмясиня, онларын минимум истещлак бцдсясинин дяйяри щясминдя истещлакынын реаллашдырылмасына вя зярури сосиал ещтийажсларынын юдянилмясиня йюнялдилмиш малиййя ресурсларынын мясмусу нязрдя тутулур. Ящалинин сосиал мцдафиясинин малиййя тяминатынын сямиййят цчцн йетярли олмасы илк нювбдя игтисадиййятын сосиал йюнцмлццццндян, бцдсянин тяминатындан вя ян нящайят игтисади вя сийаси системин типиндя, характериндя, спесифик хцсусиййятляриндя ящямиййятли дярясядя асылыдыр.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının yetərliyi büdcə daxilolmalarının səviyyəsindən bilavasitə asılı olur. Sosial müdafiəyə yönəldilmiş maliyyə vəsaitlərinin yetərlik dərəcəsi eyni zamanda əhalinin psixologiyasında, keçmiş və yeni yaranmaqda olan tendensiyaların hansının hakim mövqe tutması ilə də daha çox əlaqədardır. Belə ki, keçid dövrünün ilk illərində əhalinin psixologiyasında nostalji eqalitar sosial bərabərlik meyllərinin üstünlük təşkil etməsi və paralel olaraq sosial sektorun maliyyələşdirilməsinə yönəldilən büdcə vəsaitlərinin məhdudluğu əhalinin sosial müdafiəsində də kəskin problemlər doğurmuşdur. Keçid dövründə əhalinin sosial müdafiəsində kəskin problemlərin yaranmasına səbəb olan faktorlardan biri də əhalidə uzunmüddət ələbaxımlıq psixologiyasının mövcudluğuudur. Ələbaxımlıq psixologiyası insanların əslində heç bir əmək və təşəbbüskarlıq fəaliyyəti göstərmədən dövlətin hesabına yaşaması kimi dəyərləndirilir. Məhz elə ona görə də büdcə məhdudluğu, superələbaxımlıq və eqalitar sosial bərabərlik meyllərinin üstünlük təşkil etdiyi keçid dövrünün ilkin mərhələsində əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatı yetərli olmadı.

Əhalinin sosial müdafiəsində və bütövlükdə iqtisadiyyatın sosial sektorunda maliyyələşmənin stabilliyinin təmin edilməsi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır:

- sosial inkişafə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində dövlət və yerli hakimiyyət orqanları arasında məsuliyyətin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, sosial müdafiə və sosial inkişafə bağlı dövlət büdcəsindən kifayət qədər vəsait ayrılmasının qanunvericiliklə təmin edilməsi;

- regional və yerli hakimiyyət orqanlarının əhalinin sosial problemlərinin həlli ilə bağlı səlahiyyətlərinin artırılması, onların əhalinin sosial müdafiəsinin formalaşdırılmasına xüsusi vəsaitlər ayırmaq imkanlarının yüksəldilməsi;

- əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi ilə bağlı maliyyə-vergi sferasında ağırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsindən tədricən regionlara keçirilməsi;

- bütövlükdə ölkə və regionlar üzrə yaşayış minimumunun strukturuna daxil olan məhsulların və xidmətlərin qiymətlərinin dəqiqləşdirilməsi yolu ilə maliyyə normativlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- əhaliyə və onun müxtəlif zümrələrinə verilən əmək haqqı, pensiya, təqaüd və sosial müavinatların həcmnin yaşayış minimumunun səviyyəsinə yaxınlaşdırılması;

- əhalinin sosial müdafiəsinin maddi təminatını formalaşdırmaq məqsədilə məhdud büdcə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatını formalaşdırmaq məqsədilə büdcə təyinatlı fondlarla yanaşı qeyri-büdcə fondlarından da istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bundan əlavə məcburi sosial sığorta sisteminin funksiyalarının praktikada reallaşdırılması əhalinin sosial müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial sığorta fondları bir qayda olaraq qismən özxərciniödəmə və özünümaliyyələşdirmə rejimində fəaliyyət göstərir. Sosial sığorta fondları sığorta haqlarının toplanması əsasında formalaşır.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının formalaşdırılması eyni zamanda dövlət büdcəsinin sosial yönümlüyündən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Əhalinin sosial müdafiəsinin etibarlılığının təmin edilməsi məqsədilə büdcənin sosial yönümlüyünün reallaşdırılması aşağıdakı istiqamətləri özündə əks etdirir:

- ölkə əhalisinin ümumdövlət sosial qarantiyalar sistemilə təmin edilməsi, əhalinin sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq məqsədilə sosial müdafiə sahəsində hüquq və təminatlar sisteminin yaradılması;

- regionlarda yaşayan aztəminatlı əhali təbəqələrinin sosial transferlər sistemilə əhatə olunması;

- regionlarda yaşayan əhaliyə yaşayış minimumu səviyyəsində işsizliklə bağlı müavinətlərin verilməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, son illər, xüsusilə iqtisadi sistemin transformasiyası ilə əlaqədar olaraq dövlətin sosial funksiyaları olduqca zəifləmişdir. Çoxşaxəli böhran cəmiyyətin sosial həyatında da mənfi təsirlər yaratmışdır. Belə ki, cəmiyyətin sosial strukturunun əksər hallarda daha çox deqradasiyaya məruz qalması, əhalinin sürətlə kasıblaşması kütləvi işsizlik, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi qütbləşmənin dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da dövlətin milli təhlükəsizliyini zərbə altında qoymuşdur.

Keçid dövründə əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirmə təminatı iqtisadiyyatın sosial sektorunda kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu sahədə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə diqqət yetirsək görmək olar ki, əhalinin sosial müdafiəsinə dövlətlə yanaşı bələdiyyələr tərəfindən də nəzərə çarpacaq qayğı göstərilir. Bələdiyyə strukturları tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinə maliyyə vəsaitləri əsas etibarı ilə iki formada yönəldilir. Birincisi, birdəfəlik maliyyə vəsaitləri – əhalinin, o cümlədən aztəminatlı qurumların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə onlara birdəfəlik, maliyyə köməkliləri göstərilir. İkincisi isə, aztəminatlı əhali qurumlarına bələdiyyələr tərəfindən göstərilən mütamadi xarakter daşayan maliyyə yardımları hesab olunur. Mütamadi maliyyə vəsaitlərinin bələdiyyə tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinə istiqamətləndirilməsi onların alternativ sosial yardımlarla təmin olunması deməkdir ki, bu da xüsusilə aztəminatlıların sosial vəziyyətinin stabilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin sosial müdafiəsinə maliyyə dəstəyi təkcə əhali kateqoriyalarına natural və dəyər ifadəsində yardımlar və müavinətlərlə deyil, həm də əhaliyə xidmət göstərən qurumlara dövlət tərəfindən sosial qarantiyalar mexanizminin reallaşdırılması vasitəsilə də həyata keçirilir. Belə ki, təhsil və səhiyyə sahəsində qarışıq maliyyələşdirmə sistemində keçirilməsi

xüsusilə aztəminatlı əhali kateqoriyalarının sosial müdafiəsində əvəzsiz qarantiya alardı. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təhsil və səhiyyə sahələrində pullu xidmətlərə keçilməsi həmin sahələrin qismən özünümaliyyələşdirmə rejimində fəaliyyət göstərmələri kimi şərtlənir. Bu prosesin müsbət cəhətləri ilk öncə adıçəkilən xidmət sahələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsində, həmin sahələrin mütərəqqi texnologiyalarla təhciz olunmasında mühüm rol oynayır. Lakin bütün bunlarla yanaşı onu da nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cəmiyyətin sosial tərkibi yekcins deyildir və onlar çox müxtəlif və bir-birindən fərqlənən alıcılıq qabiliyyətli əhali kateqoriyalarından ibarətdir. Nisbətən imkanlı əhali qurumları təhsil və səhiyyə xidmətlərindən yetərincə bəhrələnmək imkanları qazansalar da, lakin aztəminatlı əhali qurumlarının həmin xidmətlərdən ən azı istifadə etməyə maddi vəziyyətləri imkan verir.

Əhalinin sosial müdafiəsində maliyyələşmə təminatı daha çox istehsalın iqtisadi səmərəliliyindən və eyni zamanda dövlət tərəfindən milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsi mahiyyət etibarilə xalq təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirlə yekunlaşması deməkdir ki, bu da əhalinin istehsaldan gəlirlərinin artırılmasına və eyni zamanda dövlət budcəsinə vergi daxilolmalarının səviyyəsinin yüksəlməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu halda isə işçi daha çox əmək haqqı almaq, aztəminatlı qurumlar və büdcədən maliyyələşən işçilər isə daha çox pensiya, müavinət əldə etmək imkanı qazanır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, keçid dövründə əhalinin sosial müdafiəsi və onun maliyyə təminatı əsasən iki istiqamətdə həyata keçirilir:

a) əmək qabiliyyətli işçilərin sosial müdafiəsinin adaptasiyasının təmin edilməsi;

b) əmək qabiliyyətli hesabına özünü və ailəsini yaşatmaq imkanına malik

olmayan əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi.

Əmək qabiliyyətli işçilərin sosial müdafiəsinin yeni şəraitdə adaptasiya olunması, onların istehsaldan gəlirlərinin səviyyəsinin artırılmasını nəzərdə tutur ki, məhz onun vasitəsilə də işçilərin həyat səviyyəsinin qiymətlərin səviyyəsinə yaxınlaşdırmaq mümkün olur. Əmək qabiliyyəti hesabına özünü və ailəsini yaşatmaq imkanına malik olmayan əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi isə daha çox dövlətin ünvanlı sosial siyasət həyata keçirməsi ilə şərtlənir. Araşdırmalar göstərir ki, əmək qabiliyyəti işçilərin sosial müdafiəsində adaptasiya təmayyüllərinin reallaşdırılması dövlət üçün daha asan və əlverişli xarakter daşıyır. Belə ki, bu zaman dövlət büdcəsindən nəzərə çarpacaq maliyyə xərclənməsi həyata keçirilmir və büdcənin maliyyə yüklənməsi aşağı düşür. Adaptasiya zamanı əsas diqqət əhalinin etibarlı məşğulluğunun təmin edilməsinə, onların öz iş qüvvəsini geniş təkrar istehsal etməyə asudə vaxtlarının mövcudluğuna, əmək haqqının tənzimlənməsində işçilərlə müəssisələr arasında həmkarlar ittifaqlarının sosial tərəfdaşlığının yüksəldilməsinə, vergi qoyma və sosial sığorta sisteminin optimallaşdırılmasına yönəldilir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması ölkədə kasıblığın səviyyəsinin aşağı salınmasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatı aşağıdakı istiqamətlərin maliyyələşdirilməsini əhatə edir:

- a) pensiya fondunun maliyyələşdirilməsi:
 - dövlət pensiya fondunun formalaşdırılması;
 - qeyri-dövlət pensiya fondunun formalaşdırılması;
 - pensiya sisteminin islahatı ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsi;
- b) sosial sığorta fondlarının maliyyələşdirilməsi:
 - tibbi sığortanın maliyyələşdirilməsi;
- v) əhalinin məşğulluq fondlarının maliyyələşdirilməsi.

Кечид дүврцнц йашамыш юлкялярин тязрцбяси эюстярир ки, ящалинин социал мцдафиясинин сямярляи шыкилдя тямин олунмасы дүвлятин бу саядыя щяйата кечирдийи социал програмлардан ящамийятли дяржядя асылыдыр. Социал мцдафия саясында дүвлят програмларынын ясас мягсяди, ящалинин ямяк вя тязррцфатчылыг фяаллыыны стимуллашдырмаг ясасында вятяндашларын щяйат сывийясини йцксялтмякдян щяр бир ямяк габилыйятли инсанын юзцнцн ямяйи вя ишэцзарлыы сайясында аилясинин фираванлыыны тямин едя билмясиня хидмят едир. Дүвлятин базар мцнасибятляриня кечид щяраитиндя сямярляи социал мцдафия сийасяти ейни заманда вятяндашларын мцхтялиф банк-кредит структурларында яманятляринин формалашмасында вя бу яманятлярдян ялавя эялир мянбяйи кими сярмайя гойулушунда сямярляи истифадя олунмасына ялверишли щяраит йаратмагдан ибарятдир. Кечид дүврцндя социал мцдафия сийасяти елми жящятдян ясасландырылмагла йанашы щям дя дүвлятин вятяндашлар гаршысында эютцрдцйц социал ющдяликлярин йериня йетирилмясиня зямин йарадыр. Дүвлят пенсийачылар, ялиляр, чохушаглы аиляляр, ямякгабилыйяти олмайан вя башга бу кими азтяминатлы ящали группары гаршысында эютцрдцйц социал ющдяликлярин йериня йетирилмяси йолларыны мцяййянляшдирир. Кечид дүврцндя ящалинин социал мцдафиясинин функсийалары ашабыдакылардан ибарятдир:

-əhalinin pul gəlirlərinin tənzimlənməsi;

-sosial cəhətdən aztəminatlı əhali qruplarına məqsədli yardım göstərilməsi;

-məşğulluğun təmin edilməsinə köməklik göstərilməsi və iqtisadi fəaliyyət sahələrinin struktur dəyişikliyi ilə əlaqədar olaraq ixtisara düşən işçilərin himayə edilməsi;

-pensiya təminatı sisteminin təşkilində və maliyyələşməsində islahatların aparılması;

-aztəminatlı əhali qruplarına, xüsusi pensiyaçılar, əlillərə, aztəminatlı uşaqlı ailələrə, təhsil alan gənclərə sosial yardım göstərilməsi;

-kütləvi işsizliyin qarşısının alınması və sosial fəlakət zonalarına yardımlar göstərilməsi.

Ящалинин социал мцдафиясинин тямин олунмасына йюнялдилмиш дювлят сийасятинин ясас принципляриня ашаьыдакылар шамил едилир:

-bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əmək və sahibkarlıq fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi;

-əhalinin pul gəlirlərinin liberallaşdırılması və pul tədavülünün stabilləşdirilməsi arasındakı proporsiyaların təmin olunması;

-müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələrində və ölkənin ayrı-ayrı regionlarında işləyənlərin, eləcə də müxtəlif sosial qrupların pul gəlirləri arasındakı yaranmış disproporsiyasının aradan qardırılması.

1.3. Sosial müdafiə dövlətin gəlir siyasətinin bir aləti kimi

Sosial müdafiə geniş mənada, fərdin özünü müstəqil şəkildə təmin etdiyi, özünə və ailə üzvlərinə həyat fəaliyyəti üçün lazımi şərait yarada bildiyi sosial münasibətlər sistemidir. Müxtəlif zaman kəsiklərində sosial müdafiə mexanizmini sinfi tabeçilik və avtoritarizm formalarından, vətəndaşların sosial müdafiəsinin mürəkkəb iqtisadi və hüquqi institutlar kompleksi tərəfindən təmin edildiyi müasir demoqrafik nümunələrə də inkişaf etmişdir. Belə geniş mənada hüquq və zəmanətlər sistemi başa düşülür.

Dar mənada isə, sosial müdafiə dedikdə dövlətin xüsusi olaraq ağır vəziyyətdə olan və əlavə kömək olmadan maddi vəziyyətini düzəltmək iqtidarında olmayan əhali qrupunun müvafiq və ya kafi yaşayışını təmin etməyə yönəldilən sosial siyasəti başa düşülür. Sosial müdafiənin belə bir forması yeni yaranıb, onun yaranması isə cəmiyyətin yüksək iqtisadi və siyasi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bu gün dövlətin imkan və maraqları daxilində

yaşlı nəslin, ailə başçısını itirənlərin, işləməyənlərin, əlillərin və əmək qabiliyyəti olmayan insanların sosial müdafiə mexanizmləri yaradılmışdır. Onların sosial müdafiəproblemi bu günki şəraitdə gəlirlərin indeksasiya və sosial təminat ilə bağlıdır, çünki əhalinin digər təbəqələri bazar iqtisadiyyatı şəraitində özlərini və ailələrini öz imkanlarını və əmək bacarıqları vasitəsilə təmin etmək iqtidarındadır.

Sosial yardım dövlət tərəfindən yoxsulluqla mübarizə mexanizmi kimi, yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi üçün gündəlik zəruri vəsaiti çatışmayan vətəndaşlara təyin edilir.

Müavinət ciddi məqsədli təyinat xarakteri daşıyır. Bir sıra müavinətlər üzrlü səbəbə görə itirilən qazancı əvəz etmək məqsədilə (müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə, işsizliyə və s. görə), digərləri isə sosial yardım göstərmək məqsədilə (uşaq doğularkən birdəfəlik müavinət, aztəminatlı ailələrin uşaqlarına verilən müavinət, dəfn üçün bimirdeəfəlik müavinət və s.) verilir.

Müavinətlərin verilmə müddəti müəyyən zamanla məhdudlaşır. Müddətindən asılı olaraq müavinətlər üç qrupa bölünür: birdəfəlik, aylıq və cari müavinətlər. Transfert ödəmələri iqtisadiyyatın keçid dövründə böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlar əsasən müavinətlər, imtiyazlar sosial yardımlar və s. şəklində həyata keçirilir. Pul müavinətlərini əsasən üç növə ayırmaq olar.

1. Sosial sığorda üzrə müavinətlər. Bu tip müavinətlər onu alanların gəlirlərinin yoxlanılmasını tələb etmir. Sosial sığorta üzrə müavinətlər aşağıdakı şərtlər daxilində verilir. a) şəxsin sosial sığorta sistemində ödəmələri barədə informasiya əsasında; b) əvvəlcədən danışılmış hadisənin (işsizliyin, ahıllığın və s.) baş verdiyi təqdirdə.

2. Universal müavinətlər. Şəxsin gəlirlərindən və ödəmələrindən asılı olmayaraq ödənilən bu tip müavinətlər müəyyən hadisə baş verdikdə həyata keçirilir, məsələn pulsuz tibbi xidmət.

3. Sosial müavinətlər. Bu tip müavinətlər isə gəlirlərin qiymətləndirilməsi və müəyyən hadisənin baş verdiyi halda ödəmələr haqqında informasiya olmadan həyata keçirilir.

Ümumilikdə sosial müdafiə dedikdə müxtəlif risk qruplarına aid ayrı-ayrı fərq və ev təsərrüfatlarına və aztəminatlı əhaliyə yardım tədbirlərini nəzərdə tutulur.

Ümumilikdə götürdükdə, riskin azaldılmasının 3 yolu vardır:

1. riskin azaldılması mexanizmi- arzu edilməz hadisənin yaranma ehtimalının azaldılması, məsələn, yoxsulluğun qarşısının alınması məqsədilə məşbulluq siyasətinin tətbiqi

2. riskin yumşaldılması- arzu edilməz hadisə baş verəcəyi təqdirdə onun nəticələrinin yumşaldılması, məsələn, sosial sığorta sistemi.

3. risklərin tənzimlənməsi- arzu edilməz hadisənin əvəzində təqdim olunan sosial yardım.

İqtisadiyyatın transformasiya olunduğu və ehtiyatların çatışmadığı bir dövrdə effektiv sosial yardım sisteminin işlənməsi vacib mərhələdir. Bu problemin həllində əsasən 2 problem qarşıya çıxır.

1. Yardımın ünvanlılığının təyin edilməsində çətinliklər. Ünvanlılığında təmin edilməsi konkret ölkənin şəraitindən asılıdır. Məsələn, dünya ölkələrinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bal metodikası üzrə ehtiyacların təyin edilməsi kəskin yoxsulluğun azaldılmasında yardımçı olsa da, hökumətdən böyük analitik və maddi imkanların olmasını tələb edir. Bu istiqamətdə bir neçə geniş yayılmış metodikadan- demoqrafik ünvanlı (uşaqların sayı və s.) və coğrafi ünvanlılıq (digərlərinə nisbətən geri qalmış regionlarda yoxsulluğun azaldılması).

2. Hökumətin adminstrativ imkanlarının aşağı olması. Bu problemin aradan qaldırılması məqsədilə iki istiqamətdə iş aparmaq mümkündür.

a) aparılacaq islahatlara çəkilən xərclərin müəyyən müddət gecikdirilməsi məqsədilə artıq mövcud olan struktura əminlik.

b) ilkin mərhələlərdə beynəlxalq donor təşkilatlarının köməyindən istifadə etməklə sosial investisiya fondlarının yardımına kömək.

Ünvanlı dövlət sosial yardımı müəyyən şərtlər ödəndikdən sonra verilir və yardım aylıq və birdəfəlik ola bilər. Aylıq sosial müavinət ailəyə ya fərdin orta aylıq gəlir və ehtiyac kriteriyası arasındakı fərqlə təyin olunur. Məsələn, Belarusiyada birdəfəlik müavinət yaşayış minimumunun 50—300 misli bərabərində qiymətləndirilir. Eyni zamanda bu ölkədə müxtəlif kateqoriyalı şəxslər müxtəlif misillərdə müavinətlər alırlar.

Ünvanlı dövlət sosial yardım ehtiyac kriteriyasının təyininə əsaslanır və mümkün uçuşu tələb edir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi ünvanlı dövlət sosial yardımın təyin edilməsində bir sıra metodikanın tətbiqi nəzərdə tutulur. Onlardan bir neçəsinin nəzərdən keçirək.

a. gəlirlərin monitorinqi. Bu metoda müəyyən sərhəddən aşağı gəlirə malik əhali sosial yardım almaq hüququna malik olur. Lakin burada qeyri-formal iqtisadiyyatın təsirini qiymətləndirmək demək olar ki, mümkün olmur. Belə ki, vətəndaşlara gəlirlərin gizləndilməsi xasdır. Bu hal transformasiya prosesində daha aktualdır.

b. bal metodu. Bu metod ev təsərrüfatlarına maddi əmlak xarakteristikalarına görə balların verilməsini nəzərdə tutur. Bal metodu qeyri-formal sektorun təsirini qiymətləndirmək imkanı verir.

Məlum olduğu kimi, əhalinin sosial müdafiəsi dövlətin sosial siyasətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri hesab olunur. Sosial müdafiə tədbirləri və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi cəmiyyətdə sosial sabilliyin formalaşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Praktikada əhalinin sosial müdafiəsinin reallaşdırılması yığıcı və istehlak, iqtisadi səmərəlilik və sosial ədalət arasında balansın formalaşdırılması ilə şərtlənir. Əhalinin sosial müdafiə tədbirləri ilə təmin olunmaq imkanları hər bir fərdin əsas konstitusion hüquqları kimi səciyyələnir. Praktiki olaraq dövlət tərəfindən əhalinin sosial

müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlər, qanunlar, standartlar, qrantlar, proqramlar, maliyyələşdirmə normaları və normativləri vasitəsilə həyata keçirilir.

İnkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın sosial sektoru bir qayda olaraq təsərrüfat hesabı prinsiplərdən, öz xərcini ödəmə, özünü maliyyələşdirmə əsasında fəaliyyət göstərmək əsasında fəaliyyət göstərmək imkanlarından məhrumdur. Bu isə daha çox onunla bağlıdır ki, iqtisadiyyatın sosial sektoru qeyri-istehsal yönümlü fəaliyyət forması kimi dəyərləndirilir. Doğrudur, iqtisadiyyatın sosial sektoruna daxil olan elə sahələr mövcuddur ki, həmin sahələrdə təsərrüfat hesablı fəaliyyət həyata keçirilir və həmin fəaliyyətin nəticəsində qeyri-istehsal sahələrində özxərcini ödəmə və özünü maliyyələşdirmə təmayülləri müşahidə olunur. Xalq təsərrüfatının və eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin həyatında mövcud böhran təmayülləri sosial sektordan da yan keçməmişdir. İqtisadiyyatın sosial sektorunda, eləcə də onun ən mühüm tərkib elementlərindən biri olan əhalinin sosial müdafiə sistemində yaranmış böhran daha çox maliyyə problemləri ilə bağlıdır. Doğrudur, iqtisadiyyatın sosial sektorunda, eləcə də sosial müdafiə sahəsində bütün dövrlərdə maliyyə problemləri olmuşdur. Bu problemlərin mövcudluğu bilavasitə onunla şərtlənir ki, sosial müdafiə daha çox dövlət büdcəsindən maliyyələşdirir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində çoxsaylı problemlərin mövcudluğu bilavasitə maliyyə resurslarının məhdudluğu ilə şərtlənir. Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyində daha çox maliyyə problemlərinin mövcudluğu əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Keçid dövründə dövlət büdcəsinin imkanlarının kifayət qədər məhdud olması ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlərin maliyyə təminatı olmadan onun

əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə nail olmaq praktiki olaraq mümkün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin sosial siyasəti, o cümlədən aztəminatlı əhali kateqoriyalarının sosial müdafiəsi, maliyyələşmə təminatı olmadan lazımi nəticə verə bilməyəcəkdir. Maliyyə təminatı anlayışı – mahiyyət etibarilə bu və ya digər tədbirin reallaşdırılmasına yönəldilmiş maliyyə resurslarının məcmusu kimi dəyərləndirilir. Ümumiyyətlə götürdükdə isə hər hansı tədbiri maliyyə təminatı olmadan həyata keçirmək absurd sayılır. Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatı dedikdə, cəmiyyətin aztəminatlı kateqoriyalarının həyat səviyyəsinin stabilləşdirilməsinə, onların minimum istehlak büdcəsinin dəyəri həcmində istehlakının reallaşdırılmasına və zəruri sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilmiş maliyyə resurslarının məcmusu nəzərdə tutulur. Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının cəmiyyət üçün yetərli olması ilk növbədə iqtisadiyyatın sosial yönümlülüyündən, büdcənin təyinatından və ən nəhayət iqtisadi və siyasi sistemin tipindən, xarakterindən, spesifik xüsusiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının yetərliliyi büdcə daxilolmalarının səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Sosial müdafiəyə yönəldilmiş maliyyə vəsaitlərinin yetərlilik dərəcəsi eyni zamanda əhalinin psixologiyasında, keçmiş və yeni yaranmaqda olan tendensiyaların hansının hakim mövqe tutması ilə də daha çox əlaqədardır. Belə ki, keçid dövrünün ilk illərində əhalinin psixologiyasında nostalji eqalitar sosial bərabərlik meyllərinin üstünlük təşkil etməsi və paralel olaraq sosial sektorun maliyyələşdirilməsinə yönəldilən büdcə vəsaitlərinin məhdudluğu əhalinin sosial müdafiəsində də kəskin problemlər doğurmuşdur. Keçid dövründə əhalinin sosial müdafiəsində kəskin problemlərin yaranmasına səbəb olan faktorlardan biri də əhalidə uzunmüddət ələbaxımlılıq psixologiyasının mövcudluğuudur. Ələbaxımlılıq psixologiyası insanların əslində heç bir əmək və təşəbbüskarlıq fəaliyyəti göstərmədən dövlətin hesabına yaşaması kimi

dəyərləndirilir. Məhz elə ona görə də büdcə məhdudluğu, superələbaxımlılıq və eqalitar sosial bərabərlik meyllərinin üstünlük təşkil etdiyi keçid dövrünün ilkin mərhələsində əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatı yetərli olmadı.

Əhalinin sosial müdafiəsində və bütövlükdə iqtisadiyyatın sosial sektorunda maliyyələşmənin stabilliyinin təmin edilməsi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır:

- sosial inkişafı ilə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində dövlət və yerli hakimiyyət orqanları arasında məsuliyyətin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, sosial müdafiə və sosial inkişafı ilə bağlı dövlət büdcəsindən kifayət qədər vəsait ayrılmasının qanunvericiliklə təmin edilməsi;

- regional və yerli hakimiyyət orqanlarının əhalinin sosial problemlərinin həlli ilə bağlı səlahiyyətlərinin artırılması, onların əhalinin sosial müdafiəsinin formalaşdırılmasına xüsusi vəsaitlər ayırmaq imkanlarının yüksəldilməsi;

- əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi ilə bağlı maliyyə-vergi sferasında ağırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsindən tədricən özəl sektora keçirilməsi;

- tədricən əhalinin sosial müdafiəsində dövlətdən asılılıq faktorunun azaldılması, yeni iş yerlərinin açılmasına və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə üstünlük verilməsi;

- bütövlükdə ölkə və regionlar üzrə yaşayış minimumunun strukturuna daxil olan məhsulların və xidmətlərin qiymətlərinin dəqiqləşdirilməsi yolu ilə maliyyə normativlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- əhaliyə və onun müxtəlif zümrələrinə verilən əmək haqqı, pensiya, təqaüd və sosial müavinatların həcmnin yaşayış minimumunun səviyyəsinə yaxınlaşdırılması;

- əhalinin sosial müdafiəsinin maddi təminatını formalaşdırmaq məqsədilə məhdud büdcə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatını formalaşdırmaq məqsədilə büdcə təyinətli fondlarla yanaşı qeyri-büdcə fondlarından da istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bundan əlavə məcburi sosial sığorta sisteminin funksiyalarının praktikada reallaşdırılması əhalinin sosial müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial sığorta fondları bir qayda olaraq qismən özxərcini ödəmə və özünü maliyyələşdirmə rejimində fəaliyyət göstərir. Sosial sığorta fondları sığorta haqlarının toplanması əsasında formalaşır.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının formalaşdırılması eyni zamanda dövlət büdcəsinin sosial yönümlüyündən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Əhalinin sosial müdafiəsinin etibarlılığının təmin edilməsi məqsədilə büdcənin sosial yönümlüyünün reallaşdırılması aşağıdakı istiqamətləri özündə əks etdirir:

- ölkə əhalisinin ümumdövlət sosial qərantiyalar sistemilə təmin edilməsi, əhalinin sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq məqsədilə sosial müdafiə sahəsində hüquq və təminatlar sisteminin yaradılması;

- regionlarda yaşayan aztəminatlı əhali təbəqələrinin sosial transferlər sistemilə əhatə olunması;

- regionlarda yaşayan əhaliyə yaşayış minimumu səviyyəsində işsizliklə bağlı müavinətlərin verilməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, əvvəlki təsərrüfatçılıq sistemilə müqayisədə son illər, xüsusilə iqtisadi sistemin transformasiyası ilə əlaqədar olaraq dövlətin sosial funksiyaları olduqca zəifləmişdir. Daha doğrusu, istehlak məhsullarının qiymətlərinin artması, nisbətən sərt pul-kredit siyasətinin və bütövlükdə monetar siyasətə üstünlük verilməsi nəticəsində pensiya və sosial müavinətlərin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi müşahidə edilməkdədir. Çoxşaxəli böhran cəmiyyətin sosial həyatında da mənfi təsirlər yaratmışdır. Belə ki, cəmiyyətin sosial strukturunun əksər hallarda daha çox deqradasiyaya məruz qalması, əhalinin sürətlə kasıblaşması kütləvi işsizlik, həyat səviyyəsinin

aşağı düşməsi qütbləşmənin dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da dövlətin milli təhlükəsizliyini zərbə altında qoymuşdur.

Keçid dövründə əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirmə təminatı iqtisadiyyatın sosial sektorunda kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu sahədə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə diqqət yetirsək görmək olar ki, əhalinin sosial müdafiəsinə dövlətlə yanaşı bələdiyyələr tərəfindən də nəzərə çarpacaq qayğı göstərilir. Bələdiyyə strukturları tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinə maliyyə vəsaitləri əsas etibarı ilə iki formada yönəldilir. Birincisi, birdəfəlik maliyyə vəsaitləri – əhalinin, o cümlədən aztəminatlı qurumların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə onlara birdəfəlik, maliyyə köməklikləri göstərilir. İkincisi isə, aztəminatlı əhali qurumlarına bələdiyyələr tərəfindən göstərilən mütamadi xarakter daşıyan maliyyə yardımları hesab olunur. Mütamadi maliyyə vəsaitlərinin bələdiyyə tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinə istiqamətləndirilməsi onların alternativ sosial yardımlarla təmin olunması deməkdir ki, bu da xüsusilə aztəminatlıların sosial vəziyyətinin stabilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin sosial müdafiəsinə maliyyə dəstəyi təkcə əhali kateqoriyalarına natural və dəyər ifadəsində yardımlar və müavinətlərlə deyil, həm də əhaliyə xidmət göstərən qurumlara dövlət tərəfindən sosial qarantiyalar mexanizminin reallaşdırılması vasitəsilə də həyata keçirilir. Belə ki, təhsil və səhiyyə sahəsində qarışıq maliyyələşdirmə sistemində keçirilməsi xüsusilə aztəminatlı əhali kateqoriyalarının sosial müdafiəsində əvəzsiz qarantiya alardı. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təhsil və səhiyyə sahələrində pullu xidmətlərə keçilməsi həmin sahələrin qismən özünümaliyyələşdirmə rejimində fəaliyyət göstərmələri kimi şərtlənir. Bu prosesin müsbət cəhətləri ilk öncə adıçəkilən xidmət sahələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsində, həmin sahələrin mütərəqqi texnologiyalarla təhciz olunmasında mühüm rol oynayır. Lakin bütün bunlarla yanaşı onu da

nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cəmiyyətin sosial tərkibi yekcins deyildir və onlar çox müxtəlif və bir-birindən fərqlənən alıcılıq qabiliyyətli əhali kateqoriyalarından ibarətdir. Nisbətən imkanlı əhali qurumları təhsil və səhiyyə xidmətlərindən yetərincə bəhrələnmək imkanları qazansalar da, lakin aztəminatlı əhali qurumlarının həmin xidmətlərdən ən azı istifadə etməyə maddi vəziyyətləri imkan verir.

Əhalinin sosial müdafiəsində maliyyələşmə təminatı daha çox istehsalın iqtisadi səmərəliliyindən və eyni zamanda dövlət tərəfindən milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsi mahiyyət etibarilə xalq təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirlə yekunlaşması deməkdir ki, bu da əhalinin istehsaldan gəlirlərinin artırılmasına və eyni zamanda dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının səviyyəsinin yüksəlməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu halda isə işçi daha çox əmək haqqı almaq, aztəminatlı qurumlar və büdcədən maliyyələşən işçilər isə daha çox pensiya, müavinət əldə etmək imkanı qazanır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, keçid dövründə əhalinin sosial müdafiəsi və onun maliyyə təminatı əsasən iki istiqamətdə həyata keçirilir:

a) əmək qabiliyyətli işçilərin sosial müdafiəsinin adaptasiyasının təmin edilməsi;

b) əmək qabiliyyətli hesabına özünü və ailəsini yaşatmaq imkanına malik olmayan əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi.

Əmək qabiliyyətli işçilərin sosial müdafiəsinin yeni şəraitdə adaptasiya olunması, onların istehsaldan gəlirlərinin səviyyəsinin artırılmasını nəzərdə tutur ki, məhz onun vasitəsilə də işçilərin həyat səviyyəsinin qiymətlərin səviyyəsinə yaxınlaşdırmaq mümkün olur. Əmək qabiliyyəti hesabına özünü və ailəsini yaşatmaq imkanına malik olmayan əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi isə daha çox dövlətin ünvanlı sosial siyasət həyata keçirməsi ilə

şərtlənir. Araşdırmalar göstərir ki, əmək qabiliyyəti işçilərin sosial müdafiəsində adaptasiya təmayyüllərinin reallaşdırılması dövlət üçün daha asan və əlverişli xarakter daşıyır. Belə ki, bu zaman dövlət budcəsindən nəzərə cəpacaq maliyyə xərclənməsi həyata keçirilmir və büdcənin maliyyə yüklənməsi aşağı düşür. Adaptasiya zamanı əsas diqqət əhalinin etibarlı məşğulluğunun təmin edilməsinə, onların öz iş qüvvəsini geniş təkrar istehsal etməyə asudə vaxtlarının mövcudluğuna, əmək haqqının tənzimlənməsində işçilərlə müəssisələr arasında həmkarlar ittifaqlarının sosial tərəfdaşlığının yüksəldilməsinə, vergi qoyma və sosial sığorta sisteminin optimallaşdırılmasına yönəldilir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması ölkədə kasıblığın səviyyəsinin aşağı salınmasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatı aşağıdakı istiqamətlərin maliyyələşdirilməsini əhatə edir:

- a) pensiya fondunun maliyyələşdirilməsi:
 - dövlət pensiya fondunun formalaşdırılması;
 - qeyri-dövlət pensiya fondunun formalaşdırılması;
 - pensiya sisteminin islahatı ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsi;
- b) sosial sığorta fondlarının maliyyələşdirilməsi:
 - tibbi sığortanın maliyyələşdirilməsi;
- v) əhalinin məşğulluq fondlarının maliyyələşdirilməsi.

Pensiya fondu ölkə vətəndaşlarının pensiya təminatını həyata keçirmək məqsədilə maliyyə resurslarının formalaşdırılması və bölgüsünü özündə birləşdirən dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondudur. Pensiya fondunun maliyyələşdirilməsi aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:

- müəssisələrin sığorta ödənişləri;
- fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşların sığorta ödənişləri;
- büdcə təxsisatları;
- fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü ödənişləri;

- fondun vəsaitlərinin yerləşdirilməsindən gəlirlər;
- digər ödənişlər.

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət pensiya fondları ilə yanaşı qeyri-dövlət pensiya fondları da formalaşdırmaqdadır. Qeyri-dövlət pensiya fondları sosial təminatın qeyri-kommersiya təşkilatı hesab olunur. Qeyri-dövlət pensiya fondu müqavilə əsasında fond iştirakçılarının pensiya təminatının həyata keçirilməsidir.

Sosial sığorta fondları – ərazi prinsipləri və sığorta əsasında sosial köməklik göstərilməsi məqsədilə maliyyə resurslarının mərkəzləşdirilmiş fondu kimi xarakterizə olunur. Sosial sığorta fondlarına maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması əsas etibarilə sığorta haqlarından, qiymətli kağızların investisiyalaşdırılmasından, büdcə təxsisatlarından həyata keçirilir. Dünya təcrübəsində sosial sığortanın ən geniş yayılmış formalarından biri məcburi tibbi sığorta hesab olunur. Məcburi tibbi sığorta - əhalinin sosial müdafiəsinin mühüm formalarından biri olmaqla tibbi xidmətlərə olan tələbatın ödənilməsi məqsədilə maliyyə resurslarının məcmusunu özündə əks etdirir. Məcburi tibbi sığortanın formalaşdırılması əhaliyə yüksək keyfiyyətdə səhiyyə xidmətləri göstərilməsi ilə səciyyələnir. Fondun maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələrinə büdcə və bələdiyyə təxsisatları, vətəndaşların şəxsi vəsaitləri, qiymətli kağızlardan gəlirlər, bank kreditləri və digər mənbələrdən daxilolmalar təşkil edir.

Əhalinin məşğulluq fondu – əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin reallaşdırılmasına yönəldilən maliyyə resurslarının məcmusu kimi dəyərləndirilir. Əhalinin məşğulluq fondu da digər yuxarıda adı çəkilən sosial təminatlı fondlar kimi maliyyələşdirilir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatı sosial müdafiənin maliyyə mənbələrinin məcmusu kimi şərtlənir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsi bir qayda olaraq iki mənbədən formalaşır:

- a) dövlət büdcəsi;
- b) müəssisələrin xüsusi vəsaitləri.

Əhalinin sosial müdafiəsinə dövlət budcəsindən ayrılan vəsait adətən büdcə ilinin əvvəlindən müəyyənləşdirilir və dövlət budcəsinə vergi daxilolmalarından bilavasitə asılı olur. Dövlət budcəsinə proqnozlaşdırılan vergi daxilolmaları ödənilə bilmədikdə, əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilən vəsaitlərin maliyyələşdirilməsi mürəkkəbləşir. İqtisadi islahatlar sürətləndikdə əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsinin ağırlıq mərkəzi dövlət budcəsindən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisəl miqyasına keçir. Bu prosesin isə əslində ən müsbət cəhəti dövlət budcəsinin ağırlıq yükünün və bütövlükdə iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılmasına xidmət etməsidir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsində müəssisələrin xüsusi vəsaitlərinin rolunun artırılması mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin istehsalat-maliyyə fəaliyyətinin gəlirlə başa çatdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Təhlil göstərir ki, əgər əhalinin sosial müdafiəsinin büdcə maliyyələşdirilməsi büdcə vergi daxilolmalarının mövcud vəziyyətindən asılıdırsa, müəssisələrinin maliyyə təminatı isə təsərrüfat fəaliyyətindən və onun rentabelliği ilə bilavasitə əlaqədar olur.

Əhalinin sosial müdafiəsinə müəssisə və təşkilatlar tərəfindən maliyyə resurslarının ayrılması həmin müəssisədə fəaliyyət göstərən sosial fondların mövcud vəziyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Müəssisənin sosial fondları – nəinki müəssisənin fəaliyyətində, eləcə də sosial iqtisadiyyatda çox mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Müəssisənin sosial fondları əmək məhsuldarlığının artırılmasında istehsalın səmərəliliyinin və əmək motivasiyasının yüksəldilməsinə stimullaşdırıcı rola malikdir. Müəssisədə sosial fondların həcmi bir qayda olaraq müəssisənin fəaliyyətinin istehsalat-maliyyə nəticələrindən və eləcə də mənfəətin bölüşdürülməsinin müənasibliyindən asılıdır. Müəssisələrdə yaradılan sosial fondlar bütövlükdə

cəmiyyətdə və eləcə də mikromühit kimi müəssisədə insan faktorunun rolunun yüksəldilməsinə, iqtisadiyyatda sosial partnyorluq münasibətlərinin formalaşdırılması üçün əlverişli bazanın yaradılmasına imkan verir.

Müəssisədə fəaliyyət göstərən sosial fondların formalaşdırılması və funksiyaları aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsində müəssisələrin rolunun artırılması bazar münasibətlərinə keçid şəraitində işsizliyin qarşısının alınması və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsilə şərtlənir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin əhalinin sosial müdafiəsinə maliyyə vəsaiti ayırması müasir şəraitdə daha çox kollektiv müqavilə və tarif razılaşmaları vasitəsilə həyata keçirilir.

- əmək haqqı sistemi;
- işçilərə əlavə müavinət və güzəştlərin verilməsi;
- zərərli və ağır iş şəraitinə görə əlavə əmək haqqının verilməsi;
- işsizliyin aradan qaldırılması və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinə yönəldilmiş maliyyə vəsaitləri;
- işçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı mənzil tikintisi, sosial-mədəni təyinatlı xidmətlər;
- pensiyaçılara, ailə başçısını itirmiş ailələrə, o cümlədən çoxuşaqlı ailələrə sosial güzəştlərin verilməsi;
- əhalinin tibbi xidmətlə bağlı xərclərin müəyyən hissəsinin müəssisənin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi;
- şəxsi sığorta;
- işçilərin mənzil almasına yardım göstərmək məqsədilə pul subsidiyaları;
- kadırların hazırlanması və yenidən hazırlanması.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının mövcud vəziyyətini bilavasitə onu xarakterizə edən göstəricilər sistemi vasitəsi ilə müəyyən etmək mümkündür. Metodoloji baxımdan hazırki şəraitdə əhalinin sosial

müdafiasinin maliyyələşdirilməsini xarakterizə edərək göstəricilər sistemində aşağıdakıların daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- dövlət büdcəsindən əhalinin sosial müdafiasinə yönəldilən xərclərin xüsusi çəkisi;
- dövlət büdcəsindən pensiyaların ödənilməsinə ayrılan vəsaitin həcmi;
- dövlət büdcəsindən müavinətlərin ödənilməsinə ayrılan vəsaitin həcmi;
- orta aylıq əmək haqqı, pensiya və müavinətlərin səviyyəsi;
- istehlak məhsullarının qiymət indeksi və inflyasiya səviyyəsi;
- minimum istehlak büdcəsinin dəyəri;
- pensiyaların, müavinətlərin və orta aylıq əmək haqqının istehlak büdcəsinin dəyərində tutduğu xüsusi çəki;
- işsizliyin səviyyəsi;
- işsizliklə bağlı müavinətlərin istehlak büdcəsinin dəyərində tutduğu xüsusi çəki;
- əhalinin aylıq pul gəlirlərinin həcmi;
- pul gəlirlərində ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi.

Dövlət büdcəsindən əhalinin sosial müdafiasinə yönəldilən xərclərin xüsusi çəkisi – büdcənin sosial yönümlülüyünün meyarı kimi xarakterizə edilir. Əhalinin sosial müdafiasinə yönəldilən xərclər pensiya və müavinətlərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilir və əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiasinin maliyyələşdirilməsinin dövlət təminatı kimi xarakterizə edilir. Məlum olduğu kimi, dünya praktikasında dövlət büdcəsindən əhalinin sosial müdafiasinə ayrılan vəsaitin büdcənin ümumi xərclərinin strukturunda 50% xüsusi çəkiyə malik olması büdcənin sosial yönümlüyünə işarədir.

Dövlət büdcəsindən pensiya və müavinətlərin ödənilməsinə ayrılan vəsaitin həcmi pensiyaların maliyyələşdirilməsinə dövlət təminatı kimi dəyərləndirilir. Bu göstərici əhalinin sosial müdafiasinin maliyyə təminatında mühüm rol oynayır.

Orta aylıq əmək haqqı, pensiya və müavinətlərin səviyyəsi əhali gəlirlərinin formalaşmasının başlıca tərkib hissəsi hesab edilir və əhalinin maddi rifahı halında mühüm rol oynayır.

İstehlak məhsullarının qiymət indeksi və inflyasiya səviyyəsi əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsinin başlıca arqumenti sayılır. Qiymət indeksi qiymətlərin səviyyəsinin dəyişmə meyli kimi hesab edilir. Bu meylin artması, başqa sözlə qiymət indeksinin artması inflyasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsi kimi hesab edilir. Bu meylin artması, başqa sözlə, qiymət indeksinin artması inflyasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsi kimi dəyərləndirilir. Bu artım isə manatın alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, əhalinin əsas gəlirlərinin azalmasına səbəb olur ki, bu da əhalinin sosial müdafiəsinə mənfi təsir göstərir. Pensiyaların, müavinətlərin və orta aylıq əmək haqqının minimum istehlak büdcəsinin dəyərində tutduğu xüsusi çəki əhalinin istehlak tələbatının ödənilmə dərəcəsi kimi dəyərləndirilir. Bu göstəricinin səviyyəsinin artımı, başqa sözlə, 200%-lik səviyyəyə yaxınlaşması maddi rifah halının yaxşılaşmasına, aşağı düşməsi isə istehlak məhsullarının qiymətlərinin artması hesabına əhalinin yaşayış səviyyəsinin pisləşməsinə əyani sübutdur. İşsizliyin səviyyəsi – əməkqabiliyyətli əhalinin əmək və qeyri-əmək gəlirləri əldə etməməsini xarakterizə edir. İşsizlik son nəticədə əhalinin, hətta əməkqabiliyyətli təbəqələrini belə aztəminatlı kateqoriyalara aid edilməsinə gətirib çıxarır. Bu isə əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının səmərəsizliyini xarakterizə edir. Praktika göstərir ki, əhalinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan, xüsusilə işsiz təbəqəsinin maliyyə təminatında başlıca istiqaməti yeni iş yerlərinin açılması təşkil etməlidir.

II FƏSİL: ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN MÖVCUD SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏRİ

2.1. Əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatının mövcud təşkilati-iqtisadi təhlili

Sosial siyasətin bütün aspektlərdə və əhalinin hər bir kateqoriyasına şamil edilməklə inkişafı, istənilən halda onların sosial müdafiəsi deməkdir. Sosial müdafiənin əhalinin yalnız aztəminatlı kateqoriyasını əhatə etdiyini və əsas məqsədi onlara maddi cəhətdən kömək etmək olduğu halda geniş yayılmış təsəvvür yanlışdır. Əslində isə, sosial müdafiəyə, yəni cəmiyyətin və onun institutlarının malik olduğu ictimai potensial qüvvə və vasitələrdən istifadəyə maddi təminatı yüksək olan vətəndaşların da ehtiyacı var. Sadəcə olaraq bu insanın həyat fəaliyyətinin başqa aspekti, məsələn, xəstələnərkən sosial müdafiə və tibbi yardıma müraciət etmək ehtiyacı ilə bağlı ola bilər. Yaxud, cəmiyyətin varlı təbəqələri, tutaq ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşbul olanların da sosial müdafiəyə ehtiyacı var. Bütün vətəndaşların krimianl ünsürlərdən, ətraf aləmin çirklənməsindən sosial müdafiəyə ehtiyacı vardır.

Sosial müdafiənin bütün təzahür formaları sosial siyasətin bu və ya digər aspektlərinin reallaşdırılmasından ibarətdir. Buna görə də sosial müdafiə sosial siyasətin mahiyyət göstəricisidir. Sosial siyasətin öncül vəzifəsi olan

əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi sosial müdafiənin həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı kateqoriyal üzrə gücləndirilməsi deməkdir.

Təbii ki, Azərbaycan da sosial yönümlü iqtisadiyyat yolunu seçdiyi üçün dövlətin və digər siyasi və ictimai institutların fəaliyyəti sosial siyasətin həyata keçirilməsinə qulluq etməli və bu zaman cəmiyyətin həyatının sosial sferasının tərəqqisinə, insanların həyat tərzini və keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsinə, onların yaşayış tələbatının ödənilməsinə, zəruri sosial müdafiənin təşkilinə yönəlməlidir. Sosial siyasət, bilavasitə, insanların gündəlik maraqlarını ifadə edir, onların ən müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi üçün bu və ya digər dərəcədə məğbul imkanlar yaradır. Məhz buna görə də əgər sosial siyasət insanların ehtiyaclarının ödənilməsi, kütlələrin normal həyat səviyyəsi üçün maksimum dərəcədə şərait yaradırsa, bu zaman o, cəmiyyətin stabilliyi, sosial gərginliyin qarşısının alınması, sosial konfliktlərə gətirib çıxaran səbəblərin aradan qaldırılması faktorunu kimi çıxış edir. Respublikamızda sosial siyasətin həyata keçirilməsi, ümumilikdə əhalinin və xüsusən də onun 50%-ə qədərini təşkil edən kənd əhalisinin sosial müdafiəsi sahəsində real vəziyyəti nəzərdən keçirək.

Bu gün Azərbaycanda mövcud olan və özünəməxsus, analoqu olmayan bir keçid dövrü yaşayan postsosialist cəmiyyətə çox ağır problemlər – əhalinin böyük bir hissəsinin aşağı həyat səviyyəsi, işsizlik, əmək haqqı, pensiya və müavinətlərin verilməsində gecikdirmələr və s. xasdır. Bu problemlərin tez bir zamanda həll edilməsinə ümid etmək sadələhvlük olardı, əsasən iqtisadi səbəblərə görə. İqtisadiyyat, ilk növbədə də istehsal sferası ağır bir dövr yaşayır və dövlət zəruri maddi ehtiyatlara malik deyildir. Belə şəraitdə sosial siyasət güclü ola bilməz.

Bununla belə, tədricən bu imkanları genişləndirmək hesabına mövcud vəziyyəti yumşaltmaq, əhalinin ehtiyacı olan təbəqələrinin sosial müdafiəsini təmin etmək və müəyyən miqdarda ümumi sosial ehtiyacları (təhsil, səhiyyə, ətraf aləmin qorunması və s.) ödəmək zəruridir.

Sosial siyasətin əsas istiqamətləri və məqsədləri dövlət tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra sənədlərdə öz əksini tapmışdır:

- Sosial sığorta haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu;
- Vətəndaşların Pensiya təminatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi;
- Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı;
- Kredit İttifaqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- Həmkarlar İttifaqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- İqtisadi islahatların dərinləşməsi proqramı;
- Azərbaycan Respublikasında sosial siyasətin əsas prinsip və istiqamətləri;
- Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının proqnozları;
- «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı»;
- «Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında» fərman;
- «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərman;
- Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı.

Yuxarıda adları çəkilən qanun və sənədlərin, həmçinin digər rəsmi materialların müqayisəli təhlili əsasında müasir mərhələdə Azərbaycanda sosial siyasətin məqsəd və vəzifələrinin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir:

1) Başlıca olaraq vətəndaşların gəlirləri və yaşayış səviyyəsinə diqqət yetirilir. Burada məqsəd yaşayış səviyyəsinin bundan sonra aşağı düşməsinə yol verməmək, başlanğıc üçün bu sahədə vəziyyəti stabil saxlamaq gələcəkdə isə onun yüksəlməsinə nail olmaqdır;

2) Yüksəkməhsuldar və effektiv əməyin, yaxud sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması yolu ilə cəmiyyətin fəal əmək qabiliyyətli hissəsi üçün öz əməyi ilə ailəsinin maddi rifahını təmin etməyə cəmiyyətin rifahını yüksəltməyə şərait yaradılması təklif edilir.

Bu zaman sosial müdafiə cəmiyyətin aztəminatlı təbəqələrinə tətbiq edilir.

3) Sosial siyasətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də vətəndaşlarını əsas sosial zəmanətlərlə – minimal gəlir, səhiyyə və sosial xidmət, xəstəlik, əlillik və digər sosial çətinliklər zamanı müvafiq yardım, təhsil almaq və mədəni inkişaf imkanları ilə təmin etməkdir.

4) Xüsusi əhəmiyyətə maliyyə sahələrindən biri kimi işsizlik probleminin müəyyən qədər həlli, daha dəqiq desək, kütləvi işsizliyin qarşısının alınması onun ağır sosial nəticələrinin yumşaldılması qeyd edilməlidir.

5) Əhaliyə, bilavasitə, sosial xarakterli xidmətlər göstərən xalq təsərrüfatı sahələrinin – səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı problemlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

6) Əmək münasibətlərinin tənzim edilməsi ilə bağlı problemlər əməyin mühafizəsi, vətəndaşların əmək hüquqlarının qorunması, sosial partnyorluq, əməyin ödənilməsi məsələlərinin həlli də bir vəzifə kimi qarşıda durur.

7) Spesifik vəzifələrdən biri də əhalinin bəzi kateqoriyalarının – məcburi köçkün və qaçqınların, hərbiçilərin, qazanc dalınca müvəqqəti olaraq başqa ölkələrə emiqrasiya etmiş vətəndaşlar və onların ailələri və s. sosial problemlərinin həllidir.

8) Ayrı-ayrı özünəməxsus sosial-iqtisadi problemlərinin həlli də sosial siyasətin prioritet sahələrindən biri kimi gündəmə çıxır.

Müasir mərhələdə dövlət aktları yuxarıda qeyd edilmiş məqsəd və vəzifələrin bir çoxunu əhatə edir. Lakin elə məsələlər də var ki, onlar sosial siyasətin istiqamətlərində ya özünə yer tapmayıb, ya da məsələyə çox səthi yanaşılıb.

Sosial siyasətin əsas xüsusiyyətləri baxımından respublikamızın kənd əhalisinin sosial müdafiəsinin təşkili hansı səviyyədədir və onun həyata keçirilməsinin iqtisadi mexanizmi nədən ibarətdir? Bu gün Azərbaycanın kənd əhalisi dedikdə kəndli (fermer) təsərrüfatlarında, kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərində və adətən şəxsi təsərrüfat adlandırıldığımız ailə təsərrüfatlarında məşğul əhali başa düşülür.

Əsas sosial kateqoriyalardan biri yaşayış səviyyəsidir. «Yaşayış səviyyəsi» kateqoriyası həm dar, həm də geniş mənada başa düşülür. Dar mənada yaşayış səviyyəsi – əhali tərəfindən maddi nemətlər və xidmətlərin əldə edilmiş istehlak səviyyəsidir. Geniş mənada yaşayış səviyyəsi anlayışına isə cəmiyyətin həyatının bütün sosial-iqtisadi şəraiti kompleksi daxildir.

Yaşayış səviyyəsinin göstəricilə sistemi üç qrupa bölünür: gəlirlər, istehlak və yaşayış şəraiti. Bu göstəricilər həm bütövlükdə əhali üçün, həm də adambaşına hesablanır.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda əhalinin pul gəlirləri və xərclərini nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.1.

Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri (mlrd.manat)

	Ölçü vahidi	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Əhalinin gəlirləri	Mln. AZN	7792,4	10179,0	12631,0	15705,0	18561,0	21358,0
Artım sürəti	%	127,0	130,0	124,5	123,9	118,2	115,1
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	Mln.AZN	3854,5	5100,0	6450,0	7750,0	9100,0	10050,0
Əmək haqqı	Mln AZN	1724,8	255,0	3363,0	4450,0	5765,0	7240,0
Əmək haqqından başqa fəhlə və qulluqçuların müəssisə və təşkilatlardan gəlirləri		110,6	120,0	160,0	205,0	250,0	309,0
Sosial transfertlər		472,6	595,0	787,0	1006,0	1230,0	1470,0
Mülkiyyətdən gələn gəlir		6,9	9,0	11,0	14,0	16,0	18,0

Xarici valyuta dəyişmələrindən gəlirlər		1116,4	1118,0	1120,0	1140,0	1150,0	1180,0
Sair gəlirlər		506,0	682,0	780,0	940,0	1050,0	1100,0

Cədvəldən göründüyü kimi, 2005-ci ildən başlayaraq gəlirlərin həcmi hər il orta hesabla 1,1 dəfə artır və bu hal ən aşağısı əhalinin yaşayış səviyyəsinin stabil saxlanması kimi qəbul etmək olar. Pul gəlirlərinin adambaşına aylıq hesablanmış göstəriciləri də maraqlıdır (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2.

2005-2013 cü ildə yaşayış yerləri üzrə ev təsərrüfatının adambaşına düşən gəlirə görə bölgüsü (%-lə)

	Əhalinin sayı cəmi			Şəhər yerləri			Kənd yerləri		
	2005	2010	2013	2005	2010	2013	205	2010	2013
Bütün ev təsərrüfatları üzrə gəlirlərin səviyyəsi – 2013-cü ilə	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
95 manata qədər	1,1	0,2	0,1	0,5	0,2	0,1	2,0	0,1	0,1
95.1-100.0	1,4	0,1	0,1	0,8	0,1	0,0	2,2	0,1	0,3
100.1-105.0	2,0	0,2	0,3	1,3	0,2	0,2	3,0	0,1	0,9
110.1-115.0	2,7	0,5	0,7	1,7	0,5	0,4	4,0	0,4	1,2
115.1-120.0	3,8	2,1	1,4	2,8	1,9	1,3	5,2	2,5	2,1
120.1-125.0	5,1	5,9	3,2	3,8	4,1	2,6	6,8	6,2	2,8
125.1-130.0	5,4	3,3	3,8	4,4	8,0	2,8	14,4	10,9	3,4
130.10135.0	12,6	11,4	7,8	11,2	9,1	6,6	14,4	14,5	4,0
135.1-140.0	13,4	13,1	7,6	13,1	11,7	6,4	12,9	14,9	5,6
140.1-145.0	21,6	10,8	8,7	23,6	10,4	7,8	19,0	11,3	4,6
145.1-150.0	11,4	8,4	8,5	12,1	8,5	7,7	10,4	8,3	5,9
150.1-160.0	6,7	7,4	7,5	7,5	7,3	7,1	10,4	7,6	6,0
160.1-170.0	4,1	6,6	6,7	5,0	7,2	6,4	5,7	5,8	11,2
170.1-180.0	2,5	4,6	6,1	3,8	5,3	5,7	3,0	4,1	8,7
180.1-190.0	2,5	3,8	5,4	4,7	4,4	5,8	1,6	2,9	7,9
100.1-200.0	1,3	6,9	8,2	1,5	7,2	9,3	0,8	4,4	67,0
200.1-225.0	1,1	3,6	6,0	1,5	4,7	6,7	0,6	2,1	5,1
225.1-250.0	1,7	2,2	4,5	2,6	3,1	5,5	0,7	1,1	10,0
250.1-250.0		1,3	3,1		1,6	3,6		1,1	5,0

250.1-275.0		1,0	2,5		1,2	3,2		0,6	4,5
275.1-300.0		0,5	1,8		2,7	2,3		0,4	3,4
300-dən yuxarı		1,7	6,1		2,5	8,4		0,6	3,4

Cədvəlin iqtisadi və sosial mənası öz təminatlılığını müəyyən etməklə, onun istehlak davranışında ərzağın xüsusi çəkisini dəyişmək üçün gəlirlə təsir etmək tədbirlərinin əsaslandırılmasını tərtib etmək vəzifəsi durur. Belə ki, yoxsulluğun ləğvə və inkişaf proqramı çərçivəsində adam başına düşən gəlir səviyyəsi ilə istehlak strukturunda gəlir səviyyəsi ilə istehlak strukturunda ərzağın xüsusi çəkisi də qiymətləndirilir.

Bu bölgü ev təsərrüfatlarının gəlir səviyyəsi yüksəldikcə, daha çox sağ assimetriya kəsb edir. Bütün ev təsərrüfatları üzrə 2005-ci ildə adam başına 95 manat gəlirə görə 0,2%, 120 manat gəlir səviyyəsinə görə 6.8% təşkil edir. 2013-cü ildə 95 manat gəlirə görə 93% təşkil edir. Beləliklə, əhalinin 6.8%-nin adam başına gəlir səviyyəsi yaşayış minimumundan aşağıdır. Gəlirlərin 125-250 manat həcmində isə 80%-ə qədər əhali təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz kimi əhalinin yaşayış səviyyəsinin göstəriciləri sahəsində istehlak xərcləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu məlumatların toplanması və onların əsasında istehlak strukturunun hansı formada əks etdirilməsi yaşayış səviyyəsinin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır.

Əhalinin istehlak xərclərinin tərkibi struktur cəhətdən ayrı-ayrı ölkələrin statistik məlumatlarında müxtəlif cür əks olunur. Hətta keçmiş MDB ölkələrində də buna fərqli yanaşmalar mövcuddur. Əvvəlcə Azərbaycanda bu sahədə verilən statistik məlumatlara baxaq.

Cədvəl 2.3.

Faktiki son istehlak (cari qiymətlərlə, mln.man.)

	1990	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Son istehlak xərcləri							
Dövlət müəssisələri	0,2	273,0	714,8	4869,4	1153,5	1600,9	1750,9
O cümlədən							

			%-lə			%-lə			2013 %- lə
İstehlak xərcləri, cəmi	202.0	221.4	109.6	210.4	230.2	109.4	192.5	211.3	109.8
Ərzaq məhsullarına	87.3	91.8	105.2	88.7	93.1	105.0	85.8	90.4	105.4
Alkoqola, tütün məmulatlarına	3.1	3.3	103.4	3.3	3.4	105.0	3.0	3.1	103.5
Paltar və ayaqqabıya	13.8	15.9	115.2	14.1	16.4	116.3	13.4	14.3	113.9
Su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	14.9	17.0	113.8	15.6	17.6	113.1	14.2	16.3	114.6
Ev əşyalarına, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	17.0	19.8	116.1	17.3	20.1	115.9	16.7	19.4	116.3
Səhiyyə xidmətlərinə	9.2	10.3	111.9	9.5	10.6	110.9	8.8	10.0	113.1
Nəqliyyat xərcləri	12.4	14.2	115.0	13.7	15.6	114.3	11.0	12.7	115.8
Rabitə xərcləri	6.1	6.8	111.5	7.0	7.8	111.7	5.1	5.7	111.1
İstirahət və mədəniyyət xərcləri	8.3	9.3	111.7	9.6	10.7	111.2	6.8	7.7	112.3
Təhsil xərcləri	3.9	4.3	110.8	4.4	5.0	112.8	3.3	3.6	107.8
Mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	17.2	18.7	108.7	18.1	19.5	107.6	16.2	17.8	110.1
Digər mal və xidmətlərə	8.7	10.0	114.9	9.2	10.5	114.1	8.1	9.4	115.8

Bu gün sosial transfertlər ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərinin tərkibində 8%-dən artıq deyildir. Bununla belə, ənənəvi olaraq, sosial müdafiədən danışarkən məhz əhalinin pensiya, kompensasiya və müavinətlərə dövlət təminatına xüsusi fikir verilir. Ona görə də əhaliyə bu növ ödənişlər və onların maliyyə mənbəyi olan dövlət məcburi sosial sığorta məsələlərinin daha geniş araşdırılması zəruridir.

Ümumiyyətlə, respublika əhalisinin 40%-ə qədəri müxtəlif pensiya, kompensasiya, müavinət və yardımlar alır.

Cədvəl 2.5.

Pensiyaların sayı (ilin əvvəlinə, min nəfər)

	2005	2006	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Pensiyalar cəmi	1372.6	1398.8	1275.1	1308.4	1292.1	1277.5	1272.1	1270.5
O cümlədən qocalığa görə	758.9	765.7	835.8	858.6	831.1	812.7	800.5	791.3
Əlilliyə görə	251.3	266.8	301.6	311.8	324.7	331.5	338.2	349.1
Ailə başçısını	132.4	135.3	137.6	137.9	136.2	133.2	133.3	136.7

itirməyə görə								
Sosial pensiyalar və xidmət işlərinə görə	229.8	230.9	-	-	-	-	-	-

2014-cü ilin əvvəlinə ölkə üzrə pensiyaçıların sayı 1270.5 min nəfər olmuşdur. Onların 62.2%-i (791,3 min nəfər) qocalığa görə pensiya alır və bu onların bir çoxu üçün yeganə pul gəliri mənbəyidir. Buna görə də onların sosial müdafiə səviyyəsinin qiymətləndirilməsində pensiyaların məbləği böyük əhəmiyyət kəsb edir. (cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6.

Pensiyaların orta aylıq məbləği

	2005	2006	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, cəmi	24.0	28.5	95.8	100.4	112.9	145,1	152,0	170,5
O cümlədən								
Qocalığa görə	25.0	29.5	99.4	104.4	117.6	160,1	168,0	187,8
Əlilliyə görə	26,5	32.3	94.8	98.5	110.7	126,1	129,8	148,4
Ailə başçısının itirilməsinə görə	20,0	26.5	76.4	80.1	89.2	101,0	109,2	126,2
Sosial pensiyalar və xidmət illərinə görə	18,8	20.8	-	-	-	-	-	-

Qeyd etməliyik ki, yaşadığımız dövrdə mal və xidmətlərin qiyməti, mənzil və kommunal, nəqliyyat, rabitə və s. xərclər nəzərə alınmaqla pensiyaların həcmi çox aşağıdır.

16 yaşınadək uşaqları olan aztəminatlı ailələrə ayda cəmi 20 manat müavinət verilir. Bu isə o deməkdir ki, hal-hazırda ev təsərrüfatlarının böyük bir hissəsinin aylıq gəliri 150-160 manatdan artıq deyildir və onlar aztəminatlı ailələr qisminə daxildir. Araşdırılan məsələlər göstərir ki, istər azyaşlı uşaqlar və anaların, isərsə də aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsi sahəsindəki vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Düzdür Azərbaycanda bu gün 25 növə qədər müxtəlif müavinətlər ödənilir və onların məbləğinin artırılması

istiqlamətində iş aparılır. Məsələn, 2001-ci ildə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin ləğvi ilə bağlı vətəndaşların bəzi kateqoriyalarına ödənilən 7 növ yeni müavinət təyin edildi. Lakin, bununla belə, ölkəmizdə pensiya və müavinətlərin əhalinin sosial müdafiəsi baxımından zəruri səviyyəyə çatdırılması üçün hələ çox iş götürməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən pensiya və müavinətlərin maliyyə mənbəyi dövlət büdcəsi və məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitidir. 2009-cu ilin dövlət büdcəsində sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinə 1054.4 mln. manat vəsait ayrılmışdır. İki birlikdə bunlar ümumi büdcə xərclərinin 10.1%-ni təşkil edir. Sosial təminat xərclərinin 85%-ə qədəri qaçqınların və məcburi köçkünlərin yemək və məskunlaşdırılması xərclərinə ayrılmışdır. 2013-cü ilin büdcəsində sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri artaraq 1750.4 mln. manat olmuşdur. Lakin büdcənin ümumi xərclərində bu ötən ildəkinə nisbətən azalaraq 8.9% təşkil etmişdir. Bu rəqəmlərin çox və ya az olduğunu başa düşmək üçün qeyd etməliyik ki, respublikada aylıq adambaşına düşən sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri cəmi 2000 manata yaxın bir məbləğ təşkil edir. Bu qayda ilə təhsilə adambaşına ayda təxminən 2400 manat, səhiyyə isə 600 manat büdcə vəsaiti nəzərdə tutulmuşdur.

2.3. Sosial müdafiənin maliyyə təminatının mövcud vəziyyəti

Əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlərin səmərəliliyi bir qayda olaraq həmin tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin həcmindən asılıdır. Əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlər- pensiyaların, müavinətlərin, çoxuşaqlı ailələrə verilən vəsaitlərin ödənilməsi bu sahəyə ayrılan maliyyə ödənişlərin səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Az təminatlı əhali kateqoriyalarının sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsindən vəsait ayrılması iqtisadi sistemlərin tipindən və təbiətindən asılı olmayaraq

bütün dövrlərdə öz rolunu və əhəmiyyətini saxlamışdır. Doğrudur, bu prosesin etibarlılığı və səmərəliliyi daha çox iqtisadiyyatın sosial yönümlülüyündən asılı olmuşdur. Bu baxımdan keçmiş SSRİ təcrübəsi göstərir ki, sosialist istehsal münasibətləri şəraitində əhalinin sosial təminatı dövlətin büdcə və qeyri-büdcə təsisatları hesabına daha səmərəli və etibarlı şəkildə həyata keçirilirdi.

Bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrdə isə əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlərin bütövlükdə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi büdcə kəsiri və inflyasiyanın səviyyəsinin artması zamanı, eləcə də iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin və əmlak payının məhdudlaşdırıldığı şəraitdə çoxsaylı problemlər yaradır. Odur ki, həmin ölkələrdə bu prosesin ağırlıq mərkəzi daha çox qeyri-dövlət və qeyri-büdcə müəssisə və fondlarının üzərinə qoyulur.

Tədqiqatlar göstərir ki, keçmiş SSRİ və Şərqi Avropa ölkələrində əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsində uzun müddət hakim mövqe tutmuş dövlət təminatı özünəməxsus xüsusiyyətlərlə şərtlənmişdir. Bu proses ilk növbədə əhalinin erkən pensiyaya çıxma hallarını stimullaşdırmaqla iqtisadiyyatda progressiv vergi stavkalarının tətbiqini özündə əks etdirirdi. Bu prosesin isə ən ağır nəticələri daha çox iqtisadiyyatda vergidən yayınma hallarının güclənməsinə, büdcə kəsirinin yaranmasına, dövlət tərəfindən əhaliyə pensiya və müavinət borclarının yaranmasına gətirib çıxarır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, istehsal-iqtisadi əlaqələrin pozulması nəticəsində müəssisələrin öz fəaliyyətini dayandırmaq labüdlüyü ilə üzləşməsi istehlak məhsullarının qiymətlərinin və inflyasiya səviyyəsinin artması dövlətin sosial siyasətində də zəruri düzəlişlərin aparılmasına kəskin ehtiyac yaratmışdır. Belə ki, əgər keçmiş təsərrüfatçılıq sistemi şəraitində sosial təminat az qala kütləvi xarakter daşıyırdısa, hazırda yeni iqtisadi münasibətlərin tələblərinə və xarakterinə uyğun olaraq bu proses daha çox ünvanlı şəkildə həyata keçirilir. Bunun əsas səbəbi isə dövlət

büdcəsində vəsait qıtlığı, büdcə xərclərinin strukturunda inflyasiya doğuran xərclərin xüsusi çəkisinin artması ilə şərtlənir.

Dövlətin sosial siyasətinin, o cümlədən sosial müdafiə tədbirlərinin ünvanlı xarakter alması sosial müdafiəyə ehtiyacı olanlara zəruri müavinətlərin verilməsini nəzərə tutur. Sosial müdafiəyə ehtiyacı olanlar dedikdə bir qayda olaraq qocalar, əmək qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirirlər, ailə başçısını itirənlər, çoxuşaqlı analar nəzərdə tutulur. Respublikamızdakı mövcud vəziyyətə Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən diqqət yetirsək görmək olar ki, ölkə əhalisinin 1,27 milyon nəfərini pensiyaçılar, o cümlədən 800 min nəfərini yaşa görə, 388 min nəfəri əlilliyə görə, 133 min nəfərini ailə başçısını itirdiyinə görə təşkil edir. Faktiki məlumatlar respublika əhalisinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatında dövlətin öz üzərinə götürdüyü yükün ağırlığını əyani şəkildə təsəvvür etməyə imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, az təminatlı əhali kateqoriyalarının sosial müdafiəsi, onların maliyyə təminatının mövcud vəziyyəti ilə iqtisadiyyatın ümumi inkişaf səviyyəsi arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Başqa sözlə, əhalinin həyat səviyyəsi, az təminatlıların sosial müdafiə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi ölkənin makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinin səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Daha doğrusu bu əlaqəni ən azı belə bir obrazlı deyimlə əsaslandırmaq mümkündür: “Nə qədər ki, təbiətdə “Maddə Kütləsinin Saxlanması” qanunu fəaliyyət göstərir, biz istehsal etdiyimizdən artıq istehlak etmək iqtidarında deyilik”.

Məlum olduğu kimi hal-hazırda respublikamızda əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsinin əsas etibarilə Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən həyata keçirilir. Respublika Dövlət Sosial Müdafiə Fondu 1992-ci ilin sonunda Respublika Pensiya fondu və Sosial Müdafiə Fondunun bazasında yaradılmışdır. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu məcburi dövlət sosial sığorta

haqları və dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirləri maliyyələşdirir.

Daha doğrusu Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun maliyyələşdirilməsi bilavasitə aşağıdakı mənbələr hesabına həyata keçirilir:

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə və təşkilatların sosial sığorta ödəmələri; vətəndaşların sosial sığorta ödənişləri; dövlət büdcəsindən ayırmalar;

beynəlxalq təşkilatlardan maliyyə yardımları; sair daxilolmalar.

İlkin məlumatlara əsasən, 2011-ci ildə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun (DSMF) gəlirləri 2119,1 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu ilə nisbətən 354,0 mln. manat və ya 20,1 faiz çoxdur.

Cədvəl 2.1.

Göstəricilər	2010-cu ildə faktiki, mln.man.	2011-ci ildə faktiki, mln.man.	2010-cu ildəkinə nisbətən, artım+; azalma-	
			Nisbi,%-lə	Mütləq,mln.m
1.Məcburi dövlət sığorta haqları	1109,3	1228,7	=10,8	+119,4
1.1 Büdcə təşkilatları üzrə	469,8	509,2	+8,4	+39,5
1.2.Qeyri-büdcə təşkilatları üzrə	639,5	719,4	+12,5	+79,9
2. Dövlət büdcəsindən ayırmalar (transfert)	646,7	886,0	=37,0	+239,3
3. Sair gəlirlər	9,1	4,4	-51,3	-4,7
Cəmi gəlirlər	1765,1	2119,1	+20,9	+354,0

Bu dövrdə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirlərinin 58,0 faizi məcburi dövlət sosial sığorta haqları, 41,8 faizi dövlət büdcəsinin ayırmaları və 0,2 faizi isə sair gəlirlər hesabına formalaşmışdır.

Hesabat dövründə məcburi dövlət sosial sığorta haqları (m.d.s.s.h.) üzrə daxilolmalar 2010-cu ilə nisbətən 10,8 faiz və ya 119,4 mln. manat artaraq 1228,7 mln. manat təşkil etmişdir.

Məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolmaların 58,6 faizi və ya 719,4

mln. manatı qeyri-büdcə sektorunun payına düşür. Həmin sektorun ödədiyi məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının məbləği əvvəlki ilə nisbətən 12,5 faiz və ya 79,9 mln. manat artmış, proqnoz isə 102,0 faiz icra olunmuşdur.

2011-ci ildə büdcədən maliyyələşən təşkilatlar üzrə daxilolmalar 509,2 mln. manat təşkil etmişdir. Həmin təşkilatların ödədiyi məcburi dövlət sosial sığorta haqları əvvəlki ilə nisbətən 8,4 faiz və ya 39,5 mln. manat artmış, proqnoz 89,1 faiz icra olunmuşdur.

Sair gəlirlər (sanatoriya-kurort yollayışlarının qismən dəyərinin ödənilməsi və s.) üzrə daxilolmalar 4,4 mln. manat təşkil etmişdir.

Dövlət büdcəsindən proqnozla nəzərdə tutulmuş transfert 886 mln. manat məbləğində Fondun xəzinə hesabına köçürülmüşdür.

Daxilolmaların səviyyəsi pensiya və müavinətlərin vaxtında maliyyələşdirilməsinə imkan vermişdir.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun xərcləri 2118,0 mln. manat olmuşdur.

Cədvəl 2.2.

Göstəricilər	2010-cu ildə faktiki, mln.man.	2011-ci ildə faktiki, mln.man.	2010-cu ildəkinə nisbətən, artım+;azalma-	
			Nisbi,%-lə	Mütləq,mln.m
1.Əhaliyə ödənişlər	1704,0	2066,6	+21,3	+362,5
1.1.Əmək pensiyaları üzrə öxərclər	1654,6	2011,2	+21,6	+356,7
1.2.M.D.S.S. üzrə müavinət xərcləri	49,5	55,3	+11,8	+5,9
2. Digər xərclər	64,6	51,4	-20,5	-13,2
CƏMİ	1768,7	2118,0	+19,7	+349,3

Hesabat dövründə pensiya və müavinətlərin maliyyələşdirilməsi üçün Fond tərəfindən 2066,6 mln. manat vəsait yönəldilmişdir ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən

362,5 mln. manat və ya 21,3 faiz çoxdur. Pensiya xərcləri 2010-cu ilə nisbətən 21,6 faiz və ya 356,7 mln. manat artaraq 2011,2 mln. manat təşkil etmişdir.

Ölkə üzrə əmək pensiyaçılarının sayı ilkin məlumatlara görə 2011-ci ilin əvvəlinə 1292,1 min nəfər olmuş və il ərzində 14,2 min nəfər və ya 1,1 faiz azalaraq (o cümlədən yaşa görə 18,3 min nəfər, ailə başçısını itirməyə görə 3,2 min nəfər azalmış, əlilliyə görə 7,3 min nəfər artmışdır) ilin sonuna 1277,9 min nəfər təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamına əsasən 2011-ci ilin yanvarın 1-dən bütün növ əmək pensiyalarının sığorta hissəsinə 5,7 faizlik artım tətbiq olunmuşdur. Pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, yeni sığorta-pensiya sistemi fəaliyyətə başladıqdan əvvəl və sonra pensiyaya çıxmış şəxslərin pensiya təminatındakı fərqlərin aradan qaldırılması məqsədilə “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilmiş dəyişikliyin tətbiqi nəticəsində 2011-ci ilin iyulun 1-dən əvvəlki sistemlə təyin olunmuş pensiyalar yenidən hesablanmış və 900 min nəfərə yaxın əmək pensiyaçısının pensiyası orta hesabla 40 faiz artırılmışdır. Eyni zamanda, 25 il elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərərək işləməyən elmlər doktorunun pensiyasına 200 manat, elmlər namizədinin pensiyasına isə 120 manat əlavə edilmişdir. Nəticədə, əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 2011-ci ilin əvvəlinə nisbətən 28,4 faiz artaraq ilin sonuna 145 manat olmuş, o cümlədən yaşa görə əmək pensiyasının orta aylıq məbləği 160 manat təşkil etmişdir.

2011-ci ildə əhaliyə 55,3 mln. manat məbləğində müavinət ödənilmişdir ki, bunun da 32,7 faizi hamiləliyə və doğuma görə, 27,0 faizi əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə, 17,2 faizi dəfn üçün, 23,1 faizi isə digər müavinətlərin payına düşür.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun digər xərcləri 51,4 mln. manat (o cümlədən Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Aparatının və yerli orqanlarının saxlanılmasına 18,5 mln. manat, pensiya və müavinətlərin əhaliyə çatdırılması, bank əməliyyatlarının aparılması üzrə xidmət haqqı xərclərinə 16,3

mln. manat, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası vasitəsilə maliyyələşdirilən xərclərə 13,8 mln. manat, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqlarının ödənilməsi xərclərinə 38,8 min manat, sığortaolunanların fərdi uçot sisteminin tətbiqi ilə bağlı xərclərə 399,7 min manat, “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı” üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərə 958,2 min manat, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 22 dekabr tarixli 449s nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında Maliyyələşdirmə Sazişi (“Sosial Müdafiənin İnkişafı Layihəsi”)” üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsinə 243,8 min manat, səhv ödənilmiş vəsaitin qaytarılmasına 1,1 mln. manat) təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu ildəki göstəricidən 13,2 mln. manat və ya 20,5 faiz azdır.

Qeyri-büdcə sektorundan toplanmış məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının 90,1 faizi Fondun departamentlərinin payına düşür. Proqnoz Fondun departamentləri tərəfindən ümumilikdə 102,6 faiz icra olunmuş, bu departamentlər proqnozla nəzərdə tutulduğuna nisbətən 16,73 mln. manat çox məcburi dövlət sosial sığorta haqqı daxilolmasını təmin etmişlər. Şəhər və rayon şöbələri tərəfindən proqnoza 96,2 faiz əməl edilmiş, faktiki daxilolma proqnozdan 2,83 mln. manat aşağı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biiri də həmin fondların vəsaitlərinin Ümumi Daxili məhsulda tutduğu xüsusi çəkidir. 1995-2010-cu illərdə sosial fondların məcmu gəlirlərinin Ümumi Daxili məhsulda tutduğu xüsusi çəki 5,1-5,8%, Sosial Müdafiə fondunun xüsusi çəkisi 5,0-5,6%, Əlillərin Sosial Müdafiəsi fondu və məşğulluq fondununun xüsusi çəkisi 0,1% intervallarında dəyişmişdir.

Əlilliyə görə pensiyaçılar 15% ailə başçılarını itirən, pesiyaçılar 10,5%, xidmət illərinə görə pensiyaçılar 8,7% xüsusi çəki təşkil edirlər. Pensiyaçıların

sayını pensiyaçıların növünə görə təhlil etdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, pensiyaçıların əksəriyyətinin əmək pensiyaçıları təşkil edir. Nəticədə isə əlilliyə görə pensiya alanların sayı artır, ailə başçısını itirənlərin sayı azalır.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsində dövlət tərəfindən verilən müavinət və yardımların ödənilməsi də mühüm rol oynayır. Belə ki, əgər 2000-ci ildə sosial müdafiə fondlarına ayrılan maliyyə təminatında pensiya ödənişlərinin xüsusi çəkisi 57,4% olmuşdursa, müavinətlərin xüsusi çəkisi isə 40,2%-ə çatmışdır. Bu isə o deməkdir ki, dövlət tərəfindən müavinətlərin və yardımların verilməsi nəinki tək-cə aztəminatlı əhali kateqoriyalarının sosial müdafiəsində mühüm rol oynayır, həm də bu sahəyə ayrılan maliyyə resurslarının xərclənməsində nəzərəcarpacaq xüsusi çəki təşkil edir. Dövlət tərəfindən verilən yardımların illər üzrə dinamikası aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2.3.

Dövlət tərəfindən verilən yardımlar

	1995	2000	2001	2005	2008	2010	2013
Uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət:							
kontinqentin sayı, min nəfər	105,3 337,6	99,6 998,6	94,0 1224,3	112,5 2666,0	26,8 1003,2	38,6 2673,9	45,5 3.620,0
3 yaşına catanadək uşaqlara qulluqla əlaqədar müavinət: kontinqentin sayı							
min nəfər, mln. manat	113,3 2016,5	31,2 582,1	27,5 882,7	26,8 775,0	25,4 1247,0	35,6 5026,9	41,8 5.182,5
Dəfn üçün müavinət: kontinqentin sayı, min nəfər, məbləğ, mln. manat	16,5 50,0	43,7 1774,4	42,4 1876,3	41,4 2936,0	40,8 7094,8	41,5 9380,6	39,9 9.934,8
Uşağın doğulduğu aydan 16 yaşına catanadək verilən aylıq müavinət: kontinqentin sayı, min nəfər, məbləğ, min. manat	2186,0 8180,7	1627,2 36500,7	x	x	x	x	x

Cədvəlin təhlili göstərir ki, 1995-ci-2013-cü illərdə respublikada aztəminatlı əhali kateqoriyalarına dövlət tərəfindən verilən yardımlar əsas etibarilə aşağıdakı qrupları əhatə etmişdir:

- uşağın anadan olmasına görə verilən birdəfəlik müavinət;
- 3 yaşına çatanadək uşaqlara qulluqla əlaqədar müavinət;
- dəfn üçün müavinət;
- uşağın doğulduğu aydan 16 yaşına çatanadək verilən müavinət.

Məlumatlardan göründüyü kimi yalnız dünyasını dəyişənlər istisna olmaqla qalan bütün kateqoriyalar üzrə kontingentin sayı müqayisə olunan dövrdə azalmışdır. Ən çox azalma 3 yaşına çatanadək uşaqlara qulluq edən kontingentə, 16 yaşa çatanadək müavinət alanlara aid edilir. Təhlil göstərir ki, müqayisə olunan dövrdə dövlət tərəfindən uşağın anadan olmasına görə verilən birdəfəlik müavinətlərin məbləği 2,9 dəfə, uşağın doğulduğu aydan 15 yaşına çatanadək verilən aylıq müavinətlərin məbləği isə 2001-ci ildən sonar dayandırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsinə pensiya və müavinətlərin ödənilməsi zamanı yaranan borclar nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Pensiya ödənişinin dinamikası pensiya sisteminin çətin vəziyyətində olmasını özündə əks etdirir. Bunun da əsas səbəbi 1993-cü ildən başlayaraq Pensiya Fondunda borcların yaranmasıdır ki, həmin hədd 1996-cı ildə ən yüksək zirvəyə çatmışdır. Doğrudur, son illər əhaliyə pensiya borcları demək olar ki, ləğv edilsə də lakin əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsində bir sıra problemlər qalmaqdadır. Hər bir büdcə kəsirində olduğu kimi pensiya təminatı sistemində də borcların yaranması DSMF-da gəlirlərin toplanılmasından, daha doğrusu sosial sığorta haqlarının ödənilməsindən asılıdır.

Qüvvədə olan qanunçuluğa əsasən, məcburi sığorta haqları DSMF-nin yerli şöbələrinə daxil olduqdan sonra pensiyaların ödənilməsinə maliyyələşdirmək üçün təxirə salınmadan qrafik əsasında sosial müdafiə

orqanlarına göndərilir. Normadan artıq qalan vəsait isə mərkəzə toplanaraq ödəniş üçün maliyyə çətinliyi çəkən rayonlara yönəldilir.

Bir çox mütəxəssislər DSMF-nin büdcəsinin respublika büdcəsindən tamamilə ayırmaq və dövlət tərəfindən maliyyələşən əmək pensiyalarının ödənilməsini avans şəklində həyata keçirmək ideyasını irəli sürürlər. Digər mütəxəssislərin fikrincə isə, pensiya sisteminin struktur quruluşunda lazımi qayda yaradılmalı, yığılmış vəsaitin aidiyyəti üzrə xərclənməsinə nəzarət etmək məqsədilə vahid pensiya xidməti təşkil edilməli və sığorta haqlarının yığılması funksiyası vergi orqanlarına tapşırılmalıdır. Həmçinin, bəzi mütəxəssislər pensiya təminatının hal-hazırkı modeli olan həmrəylik-böülüşdürücüsü prinsipindən imtina edərək tez bir zamanda dövlət pensiya təminatı sistemində fərdi yığım prinsiplərinə keçirilməsini təklif edirlər.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatında sabit iqtisadi artımı təmin etmək üçün əmək pensiyalarının uyğun prinsipinə keçirilməsi çıxış yolu deyildir və eyni zamanda , respublikada fərdi uçot həyata keçirilməyə, qiymətli kağızlar bazarı normal fəaliyyət göstərməyə qədər pensiya sistemində yığım prinsiplərindən söhbət gedə bilməz.

2.3.Əhalinin məşğulluq səviyyəsi və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Hər bir ölkədə əhalinin məşğulluq səviyyəsi mövcud olan əmək qabiliyyətli əhalinin bir hissəsinin ictimai istehsalda işləməsinin və müxtəlif sosial qruplara məxsus olan əhalinin iştirakının nə səviyyədə olmasını göstərir. Ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq əhalinin hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olması, onların yaşayış mənbəyini təşkil etdiyi üçün əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin edilməsində əsas amil kimi qarşıda durmalıdır. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar nəticəsində, xüsusilə dövlət mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsində məşğul olan əhalinin dövlət və qeyri-dövlət

sektoru üzrə bölüşdürülməsində əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Belə ki, 2000-ci ildə dövlət sektorunda çalışanların xüsusi çəkisi iqtisadiyyatda məşğul olanların sayının 29,2%-ni təşkil edirdisə, 2013-cü ildə bu göstərici 24,5%-ə enmiş, qeyri-dövlət sektorunda işləyənlərin sayı isə 70,4% olmuşdur, yəni 1,5 dəfə artmışdır.

Respublikada həyata keçirilən siyasət ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, makroiqtisadi sabitliyə nail olaraq dinamik iqtisadi inkişaf təmin edilmişdir. Hazırda ölkə üçün ən mühüm məsələ regionların sosial iqtisadi inkişafıdır. Ölkə prezidentinin müvafiq fərmanı ilə təsdiq edilmiş regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının əsas məqsədi iqtisadi inkişafın regional baxımından tarazlığının təmin edilməsi, bölgələrdə əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə, qeyri-neft sektorunun dindmik inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin ardıcıl və əlaqəli şəraitdə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Dövlət Proqramı çərçivəsində məşğulluğu təmin etmək məqsədilə yeni iş yerləri, müəssisələr, infrastruktura obyektləri və s. yaradılmalıdır.

Ölkədə əhalinin məşğulluq və işsizlik problemlərini həll etmək üçün vacib məsələlərdən biri də ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi strategiyasının həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici kapitalin ölkə əhalisinin məşğulluq və işsizlik probleminin həllindəki rolunun müəyyən edilməsi ən mühüm vəzifələrdən biridir. 20013-cü ildə ölkədə fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı və birgə müəssisələrdə məşğul olanların sayı 2072,6 min nəfər və ya iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 2000-ci ilə nisbətən 1,9 dəfə artaraq 35,1 min nəfərdən 66,2 min nəfərə çatmışdır. 2013-cü ildə istehsal sahələrində (kənd təsərrüfatı, balıqçılıq sənayesi və tikinti) 2072,6 min nəfər və ya iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayının 51,1%-i qədər işçi çalışmış, xidmət sahəsində isə məşğul olanların sayı 1983,4 min nəfər olmuşdur ki, bu da məşğul əhalinin 48,9%-i təşkil etmişdir.

2013-ci ildə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin ümumi sayının 1514,0 min

nəfəri və yaxud 31,8%-i muzzla işləyənlərin payına düşmüşdür. Muzzla işləyənlərin əksəriyyəti iri və orta müəssisələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Məşğulluq xidməti tərəfindən ölkə üzrə rəsmi işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı 2013-cü ilin 1 yanvarına qədər 36,2 min nəfər olmuşdur. Son illər ərzində işsizlər arasında qadınların xüsusi çəkisi artaraq 2000-ci ildəki 52,1%-ə nisbətən 2013-cü ildə 58,5% təşkil etmişdir. Son illərdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına baxmayaraq işsiz qadınların sayında artım olmuşdur. Əgər 2000-ci ildə iqtisadi fəal əhalinin cəmi sayının 2107,2 min nəfərini qadınlar və 2263,0 min nəfərini kişilər təşkil etmişdirsə, 2013-cü ildə bu göstərici 2321,8 və 2436,0 min nəfər, müvafiq olaraq 48,7 və 51,2%, təşkil etmişdir. Bunları aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar. Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi məşğul olanlar arasında qadınların xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. İşsizlər arasında kişilərin xüsusi çəkisi böyükdür. Bu onunla əlaqədardır ki, kişilərdən fərqli olaraq qadınlar məşğulluq xidmətindən daha çox bəhrələnilirlər. Son illərdə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqətin artması məşğul əhalinin sayının artmasına, işsizliyin minimuma endirilməsinə şərait yaradacaqdır. Belə ki, hazırda dövlətin ən mühüm qayğılarından biri də əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsidir. Sosial müdafiə sahəsində dövlətin əsas məqsədi əhalinin əmək və təsərrüfatçılıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq, ölkə vətəndaşlarının həyat səviyyəsini yüksəltməkdir. Son 23 il ərzində (2000-2013-cü illər) muzzla işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 9,5 dəfə artaraq 425, manat təşkil etmiş və 2013-cü illə müqayisədə 89,6% artmışdır. Buradan aydın olur ki, regionların sosial- iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı mərhələlərlə həyata keçirildikcə yeni iş yerləri yaradılır, məşğulluq özünün inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur, əhalinin həyat səviyyəsi, onların maddi təminatı, rifahı yüksəlir. Bütün bunlar məşğulluğun quruluşunun təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.

Cədvəl 3.1.

Respublikada cins tərkibindən asılı olaraq iqtisadi fəal əhalinin
məşğulluq səviyyəsi və onun dəyişmə meyli (faizlə)

	2000	2005	2008	2010	2013
İqtisadi fəal əhali	4370.2	4380.1	4477.7	4587.4	4757.8
qadınlar	2107,2	2111,3	2161.9	2257.7	2321,8
kişilər	2263,0	2268.8	2315.8	2329,7	2436,0
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlar	3855,5	4062,3	4215.5	4329,1	4521,2
qadınlar	1839.0	1957,6	2042.1	2101,7	2183,7
kişilər	2016.5	2104,7	2173.4	2227,4	2337,5
İşsizlər	517.7	317.8	262.2	258,3	236,6
qadınlar	268,2	153.7	119.8	156,0	138,1
kişilər	246.5	164.1	142.4	102,3	98,5
Onlardan:					
İşsiz statusu alan şəxslər	43.7	56.3	44.5	39.0	36,2
qadınlar	24.5	29.1	20.9	17,0	15,0
kişilər	19.2	27.2	23.6	22,0	21,2

1) 2000-20013-cü illərdə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyasına əsasən bütün işsizlər nəzərə alınmaqla hesablanmışdır.

2

Hazırkı şəraitdə məşğulluğun quruluşunun təkmilləşdirilməsi, respublikada mövcud olan əmək qabiliyyətli əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- əmək ehtiyatları balansı nəzərə alınmaqla kapital qoyuluşunun fəaliyyətdə olan müəssisələrin modernləşdirilməsi və yenilərinin tikilməsinə yönəldilməsi;
- istehsalın və onun ayrı-ayrı sahələrinin regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla ölkə ərazisində düzgün yerləşdirilib inkişaf etdirilməsi;
- təhsilin, xüsusilə də onun peşə hazırlığı verən formasının əmək bazarının tələb və təklifi nəzərə alınmaqla inkişaf etdirilməsini;
- işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına artan tələbi nəzərə almaqla, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və onun nəticələrinin istehsalata tətbiq edilməsini;

- dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və aqrar sferada islahatın ikinci mərhələsinin sürətləndirilməsinə;
- xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına, xüsusilə aqrar sferaya geniş surətdə cəlb edilməsinə;
- səmərəsiz iş yerlərinin ləğv edilərək iqtisadiyyatı perspektivli sahələrində yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin etmək.

Əhalinin məşğulluq quruluşu ilk növbədə iqtisadiyyatın özünün quruluşunun mütərəqqi istehsal sahələrinin inkişafı hesabına təkmilləşdirilməlidir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi isə hər şeydən əvvəl ölkədə investisiya fəaliyyətinin necə qurulmasından və cəmiyyətin qarşısına qoyulmuş vəzifələrin necə yerinə yetirilməsindən asılıdır. Hazırkı şəraitdə investisiya qoyuluşları iqtisadiyyatın elə sahələrinin yönəldilməlidir ki, bu bütövlükdə iqtisadiyyatın və əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinə təsir edə bilsin. Lakin hələlik respublikada, onun regionlarında investisiya fəaliyyəti lazımi səviyyədə təşkil edilib tənzimlənməlidir. Bu da nəticə etibarı ilə iqtisadiyyatda maliyyə çətinliklərinin yaranmasına səbəb olur. Bunlara iqtisadiyyatda inhisarçılığın hələ də qalması, bu sahədə mövcud olan qanunçuluğun qeyri-təkmil olması, sosial infrastrukturun zəif inkişaf etməsi və s. aiddir. Fikrimizcə, investisiya axınının səmərəliliyinin stimullaşdırılması həyata keçirilərkən iki məsələyə diqqət yetirmək vacibdir: investisiya ilk növbədə hansı sahəyə hansı formada cəlb edilməsi; hansı dairədə onun axını məhdud olmalıdır. Xarici kapital bütün sahələrə yol tapa bilmədiyindən sahə məhdudluqları birbaşa xarici investisiyalara aid edilməlidir. Deməli, bazar münasibətləri inkişaf etdikcə respublikada əmək bazarının formalaşmasına və burada iş qüvvəsinə olan tələb və təklifin dəyişməsinə, çoxukladlı iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərəcəkdir. Bu prosesin həyata keçirilməsi iş qüvvəsinə tələbin azalmasına səbəb olmaqla məhdud tələbə əsaslanan əmək bazarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Burada vəziyyətdən çıxış yolu xarici məhsulların idxalına nisbətən, öz məhsullarımızın istehsalını genişləndirməklə əmtəə bazarında bolluğun yaradılmasına nail olunmalıdır.

Fikrimizcən, perspektiv inkişaf üçün investisiya siyasəti ilk növbədə respublikada tələbatın ödənilməsinə yönəldilməlidir. İnvestisiya qoyuluşu sahələr arasında bölüşdürülərkən üstünlük emalla, son məhsula çatdırılması meyli əsas götürülsün. Bununla əlaqədar investisiya qoyuluşunun sahələr arasında bölgüsünə diqqət yetirək.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2000-ci ildə iqtisadiyyatın sahələrinə yönəldilən 659,5 milyon manatı sənaye sahələrinə qoyulduğu halda kənd təsərrüfatında onun həcmi 6,5 milyon manatla məhdudlaşmışdır. Düzdür, son illərdə, xüsusilə 2005-ci ildən başlayaraq aqrar sferaya yönəldilən investisiyalar xeyli artaraq 40,7 milyon manat, 2006-cı ildə 58,3, 2007-ci ildə 243,3, 2008-ci ildə 336,5 milyon manat təşkil etmişdir. Lakin bu artım sənaye sahələrində (2000-2008-ci illərdə) 6,3 dəfə (659,3-4188,4 milyon manat) artmışdır. Müqayisə olunan illərdə tikintiyə yönəldilən vəsait 3,4-66,1 milyon manat, nəqliyyat və rabitə 89,4-2153,4 milyon manat arasında dəyişmişdir. İqtisadiyyatın vacib sahəsi olan aqrar sferaya yönəldilənmə investisiyaların azlığı onun intensiv inkişafına lazımı şərait yaratmamışdır.

Cədvəl 3.2.

Respublikada iqtisadiyyatın sahələr üzrə investisiya qoyuluşunun dəyişməsi
(faizlə)

	2000	2005	2006	2007	2008
Cəmi investisiya qoyuluşu	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən:	68,2	72,3	68,9	60,8	42,1
Sənaye					
Kənd təsərrüfatı	0,7	0,7	0,9	3,2	3,4
Tikinti	0,3	0,8	0,2	0,1	0,7
Nəqliyyat və rabitə	9,2	11,6	13,5	12,2	21,6

Başqa sahələr	21,6	21,6	16,5	23,7	32,2
---------------	------	------	------	------	------

Respublikada əmək bazarının formalaşması və inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən aqrar sahənin diqqətdən kənar qalması regionlardan işçi qüvvəsi axınına şərait yaratmışdır. Odur ki, respublikada yüksək əmək tutumlu strateji sahələrin inkişafına nail olmaq, istehsal olunan xammalı son məhsula çatdırmaq və əmək bazarını stimullaşdırmaq, əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə aqrar sferaya investisiyaların cəlb edilməsi gücləndirilməlidir.

Əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və onun quruluşunun təkmilləşdirilməsi xeyli dərəcədə respublikada və onun regionlarında ictimai əməyin təşkilinin köhnə formalarının yeniləşməsi və onun işlək mexanizminin hazırlanmasından ibarətdir. Məşğulluq sahələrində səmərəli, işlək mexanizminin mühüm həlqələrindən biri iqtisadi həvəsləndirmədir. Bu baxımdan iş verənlərin təşkilinə görə maliyyə cəhətdən məşğulluq fondunun vəsaiti hesabına həvəsləndirilməsi də məqsədəuyğundur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluğun təmin olunmasında, onun quruluşunun təkmilləşdirilməsində qeyri-dövlət bölməsinin özünəməşğulluğun rolu və əhəmiyyəti ilbəl artır. Məşğulluğun perspektivini xüsusi bölmənin inkişafında və özünəməşğulluğun təmin olunmasındadır. Hazırda respublikada əhalinin çox hissəsi sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunmuş və yaşayış vasitəsi əldə etmək üçün müxtəlif sahələrlə məşğuldurlar. Bu istiqamətdə Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi və aqrar islahatın ikinci mərhələsinin gedişinin sürətləndirilməsi yaxın gələcəkdə bu nisbətə kəskin dəyişməsinə səbəb olacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, məşğulluq probleminin həlli əmək bazarının formalaşması və məşğulluğun tənzimlənməsi daha təkmil mexanizmlərin işlənilməsinə, əmək bazarının məhdud imkanı olan şəxslərin məşğulluğuna köməklik göstərilməsi üzrə xüsusi proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edir. Odur ki, respublikada fəaliyyət göstərən məşğulluq idarə və təşkilatlarının əsas məqsədi iş axtaranların işə düzəldilməsi, əmək bazarının tələb və təklifinə

uyğun olaraq, onların peşə hazırlığının yüksəldilməsi, ixtisasların artırılması olmalıdır. Hazırkı şəraitdə ən mühüm məsələlərdən biri də iqtisadi və sosial sahədə nazirlik və idarələrin yerli icra orqanları ilə birlikdə əmək bazarının sabitləşməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün normativ sənədlərin hazırlanması vəç yerinə yetirilməsinin təmin edilməsidir. Bu isə məşğulluq xidməti orqanlarının əlaqələndirici rolunun gücləndirilməsini zəruri edir. Çünki, əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq probleminin həlli qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilmiş respublika və ərazi məşğulluq proqramlarının mütləq qaydada həyata keçirilməsi yolu ilə mümkündür. Bu proqramlar əmək bazarında ümumdövlət marağını ərazi və sahə xüsusiyyətlərini tənzimləyən əsas vasitə olmalıdır.

Əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinin mühüm vasitələrindən biri də əmək bazarında iş qüvvəsinə olan tələb və təklifin dinamik tarazlığını nizamlayan mexanizmin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsindən ibarətdir. Burada iki qrup problemi ayırmaq lazımdır:

1. İqtisadi vəziyyətin və investisiya fəallığının canlanması, kapitalın dinamik hərəkəti üçün şəraitin yaradılması və yeni iş yerlərinin açılması, müəssisə və təşkilatların iş qüvvəsinə olan tələbatlarının yüksəldilməsi sisteminin inkişafı üzrə tədbirlərin hazırlanması.

2. Əməyin ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, əhalinin əlavə gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi üzrə tədbirlər sisteminin işlənməsi.

Birinci qrup problemlər həll edilərkən iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və mülkiyyətin yeni formalarının inkişafında əhalinin məşğulluğuna təsir edən müxtəlif metodların işlənməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu zaman dövlət həyat üçün zəruri olan və texnoloji cəhətdən ən çox inkişaf etmiş sahələrdə yeni investisiya prinsipləri əsasında iş yerlərinin yaradılması və yenidən qurulması stimullaşdırılmalıdır.

Əmək bazarının iş qüvvəsinə tələb və təklifin tarazlığının dinamik inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı problemlərin həlli ciddi investisiya məhdudluğu şəraitində məşğulluğun nizamlanması ilə bağlı tədbirlər sistemi həyata

keçirilərkən əhalinin sosial-demoqrafik qrupları tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Bu zaman əmək bazarında qadınlarla bağlı dövlət siyasəti, ilk növbədə qadın məşğulluğu proqramının bütünlükdə sosial siyasətlə sıx əlaqəli şəkildə yaranmış mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq bilavasitə əmək qabiliyyətli əhalinin əməyinin səmərəli istifadəsinə nail olmaq üçün dövlət əhəmiyyətli bir sıra sosial-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət bölmələrində boş iş yerlərinin doldurulmasına nail olmaq;

- statistika orqanları ilə məşğulluq mərkəzlərinə müəssisələr tərəfindən müntəzəm surətdə müvafiq informasiyanın təqdim edilməsi ilə yanaşı, regionlarda iş yerləri yarmarkalarının yaradılması nəzərdə tutulmalıdır;

- məşğulluğun çevik formalarının tətbiqi hesabına gənc işçilərin, xüsusilə qadınların iş günü tam olmayan işə cəlb edilməsi.

Əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsində miqrasiya edən əhalinin hərəkətinin regionlarda əmək bazarının formalaşması xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tənzimlənməsi və həyata keçirilməsi mexanizmi hazırlanmalıdır. Əmək bazarının tənzimlənməsində iş qüvvəsi mexanizmi də mühüm rol oynayır. Lakin respublikada əmək bazarının tənzimlənməsinin yeni istiqaməti üzrə işlər zəif gedir. Halbuki, iş qüvvəsi ixracı milli və beynəlxalq əmək bazarında işçilərin ixtisasının və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, onların bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatçılıq təcrübəsi toplamasına imkan verir. Respublikada məşğulluğun tənzimlənməsinin bu istiqamətdən istifadə edilməsi üzrə tədbirlər hazırlanaraq həyata keçirilməlidir. Qeyd edilənlər respublikada məşğulluğun formalaşması və onun quruluşunun təkmilləşməsinə səbəb olmaqla yanaşı ölkənin iqtisadi qüdrətinin möhkəmlənməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına şərait yaradacaqdır.

III FƏSİL: MÜASİR ŞƏRAİTDƏ ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Bazar münasibətləri şəraitində sosial problemlərin həlli istiqamətləri

Son illərin təcrübəsinin təhlili göstərir ki, təsərrüfat problemlərinin «düyünlərini» açmaq üçün görülmüş sosial riskli tədbirlər heç də həmişə çıxılmaz vəziyyət olduğuna görə deyil, ancaq aparılan islahatların sosial aspektlərini kifayət qədər anlaşılmamasında, təsərrüfatın başqa sahələrində ehtiyatlara qənaət imkanlarından tam istifadə edə bilməyərək sosial sahənin maliyyələşdirilməsini, xərclərinin azaldılmasından irəli gəlir. Sosial problemlər iqtisadi islahat proseslərinin məhdudlaşdırıcısı kimi istehsalın inkişaf üçün vasitənin səfərbər olmasına xidmət etməlidir. Bu problemlərə enitadsızlıq labüd surətdə sosial müəssisələrin sisteminin dağılmasına, cəmiyyətdə sabitliyin daha da çox gərginləşməsinə və hər hansı mütərəqqi islahatların pozulmasına gətirib çıxarır. İslahatların belə sosial qiyməti onların sonluğu deməkdir.

Sosial siyasi sabitlik bu və ya digər dərəcədə respublikada saxlanılsa, ya bu əsasən təsərrüfat islahatlarının effekti deyil, ancaq birincisi, istehsalın effektivliyinin artımının stimullaşdırılması üçün görülməsi əsaslı tədbirlərin təxirə salınmasına görədir. Beləliklə, işsizliyin artması, iflasa uğramış müəssisələrin ləğv edilməsi ilə bağlı kəskinləşmiş sosial problemləri müvəqqəti olaraq yüngülləşdirmək olar. lakin, bununla da sosial-iqtisadi problemlər kompleksinin əsaslı həllinin də qarşısı alınır və əhalinin ehtiyaclarının ehtiyatlarla ödənilməsi perspektivləri uzulaşır. İkincisi, daha dərin sosial-siyasi sarsıntılardan əhalinin yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşması prosesinin başlanması hesabına xilas olmaq olar. bu uyğunlaşmanın iki baxışı var. Birinci baxış ondan ibarətdir ki, işçilərin davranışı dəyişir, onlar yeni imknaların istifadəsinə, öz əməklərini zəncinləşdirməklə daha çox qazanmağa müəssisə rəhbərlərinin bazar təsərrüfatçılığı qaydalarına tədricən yiyələnməsinə istiqamətlənir, əhalinin müxtəlif təbəqələri də sahibkarlıq fəaliyyətinə qoşulur. Lakin hələlik cəmiyyətdə sosial-siyasi sabitliyin qorunmasına imkan verir. Burada müəssisə rəhbərlərinin bazarın tələblərindən, vergidən yayınmaq səriştəsinə, əmək haqqının istehlakçılara və istehsalın inkişafına ziyan vuran həddə qədər artırılması, üstü ötrülü sövdələşmələrin və s. vasitəsilə alınması nəzərdə tutulur.

İqtisadiyyatın islahatların digər aimlləri bunlardır: bir tərəfdən iqtisadi islahatlar mexanizminin qüsurlarının yaratdığı böyük, yaxud qeyri-legal gəlirlər alınması imknalarının genişlənməsi səbəbindən əhalinin bəzi təbəqələrinin sosial cəhətdən təmin olunması, digər tərəfdən hələ islahatlardan qabaq əhalinin böyük hissəsi üçün səciyyəvi olan tələbatlar səviyyəsini formalaşdıran aşağı istehlak səviyyəsinə alışmaq.

Başqa sözlə desək, iqtisadi inkişaf təkcə iqtisadi artımı mümkün qədər sabit saxlanması struktur müsbətlərinin təkmilləşdirilməsi, həm də cəmiyyətdə sosial sabitliyin qorunması üçün dövlət, korporasiyalar və firmalar tərəfindən tənzimlənir. Bundan btrü isə ictimai tələbatların ödənilməsi

əhalinin ehtiyacda olan təbəqələrinə yardım etmək üçün istehsalatda baş verən dəyişmələrin əhalinin maddi vəziyyətinə göstərdiyi müsbət təsiri gücləndirmək və mənfi təsiri azaldmaq üçün xeyli ehtiyatların ayrılması tələb olunur. Lakin sosial istiqamət əlbəttə, təkcə istehsalın istehlakçıların tələblərinə tabe etməkdən və bu tələbləri stimullaşdırmaqdan ibarət deyil. O həmçinin əhalini müxtəlif təminatlı təbəqələri arasında gəlirlərin bölüşdürülməsinin böyük miqyaslarda olması müxtəlif fondlarla iri vəsaitlərin toplanması və bu vəsaitlərin əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsi müəyyən sosial zəmanətlərin ödənilməsi deməkdir. Sərvətin belə bölüşdürülməsi sayəsində yüksək sosial sabitlik mümkün olur. O cümlədən də əhalinin sosial nöqtəyi nəzərdən zəif olan bu və ya digər qrupları tərəfindən cəmiyyətin maddi rifahının təməli olan bazar təsərrüfatının əsaslarına tez-tez qəsd edildikdə, vaxtında qarşısını alır.

Lakin işlər bununla bitmir. Gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinin kütləvi ödəniş qabiliyyətli tələbatın stimullaşdırılmasında da, yəni bazarın effektiv fəaliyyətində müəyyən rolunu vardır. Bütün bunlar ancaq o vaxt mümkündür ki, cəmiyyət zəruri ehtiyatlara malik olsun, yaxud onları yarada bilsin. Bəs sosial siyasətin məzmunu bu gün nədən ibarət olmalıdır. Mövcud ehtiyatların qoyduğu məhdudiyyətlərin yeganə nəticəsi var. Diqqət respublika əhalisinin sosial cəhətdən ən zəif təbəqələrindən yardım olunmasına yönəldilməlidir. Bundan başqa bu sahələrdə bir çox həll olunmayan problemlər var.

Bununla belə sosial siyasətin məzmununu ancaq sosial müdafiədə görmək olar. Əlbəttə, hal-hazırda onun əhəmiyyəti artır, lakin sosial siyasət ondan daha çox insanların əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasına, onların peşə artımına, ümumi inkişafına düşünməlidir və burada bu vaxtaca az diqqət verilən problem üzə çıxır. Zəruri sosial fondların artıq xərclənməsinə yol verilməsi.

Eyni zamanda sosial siyasət həm də əhalinin nisbətən təminatlı təbəqələrinin mənafeyini də nəzərə almalıdır. Müxtəlif sosial sahələrin kommersiyalaşmasını ayrı-ayrı sosial qrupların müvafiq xərclərin ödənilməsi

üçün real imkanlarını nəzərə almadan həyata keçirmək olmaz. Olduqca ağır nəticələrə yol verməmək üçün belə imkanların qiymətləndirilməsinə çox ehtiyatlı və fərqləndirərək yanaşmaq lazımdır. Axı əhalinin əsas kütləsinin tələbatının böyük hissəsinə dair söhbət sosial xidmətlərin yenədə büdcə və büdcədən kənar fondların maliyyələşməsinin yeni mexanizmindən gedə bilər, bu fondlarda şəxsi gəlirlərin formalaşması isə eyni zamanda yaradılır. Lakin heç də ailənin xərcləri strukturunda gücü çata bilmədiyi xərclərdən söhbət gedə bilməz. Sosial siyasət müxtəlif sosial qrupların müəyyən statusunun formalaşması və bərpasına yönəldilməlidir.

Aydınır ki, hal-hazırda söhbət sadəcə olaraq təsərrüfat mexanizminin dəyişilməsindən yox, cəmiyyətin başqa sosial modelinə keçirilməsindən gedir. Cəmiyyətdə olan sosial ədalət haqqında təsəvvürlərdə mütərəqqi dəyişikliklərin baş verməsi ilə yanaşı əvvəlki yalnız stereotiplərdən yaxa qurtaran, lakin təbii ki, sosial qrupların maddi vəziyyətinin kəskin sütbləşməsinin qarşısının alınması kimi yüksək gəlirlərin müəyyən əmək məsrəfi, yaxud ictimai faydalı sahibkarlıq fəaliyyəti və s. kimi sosial ədalətli tələblərinə cəlb edilən hali kütlələrini islahatların pozitiv qavramasını sarsıdan proseslərdə əmələ gəlirlər. Lakin bu gün baş verən əhalinin əmlak üzrə kəskin təbəqələşməsi əsas kütlənin aparılan sosial-iqtisadi siyasətə qarşı münasibətinə mənfi təsir göstərməklə yanaşı sosial sahədə çox mənfi halların olmasını göstərir.

Əmlaka görə fərqlənmə proseslərinin tənzimlənməsi məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətinin vergi şəraiti ilə yanaşı, digər şərtlərə də yenidən baxılmalıdır.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları, onun əsas istiqamətləri iqtisadi və sosial inkişafı əsasən işləri və mövcud sistemləri ilə konkretləşir və reallaşır. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi Azərbaycan modeli, Azərbaycan iqtisadiyyatının konkret dəyişmə meyilləri, gəlir və xərc xüsusiyyətləri ilə formalaşır. Ona görə də həyat səviyyəsi amili olaraq kompleks yollar kimi iqtisadi potensialın artımı onun bölgüsü və istifadəsi yollarında hazırlanan və

tətbiq olunan normalar, ardıcılıqlar və ayrı-ayrı fərdlər daxildir. Müasir keçid dövrü şəraitində yaşayan respublikalarda həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları olaraq, gəlirlərin artımı, əmtəə və xidmət təklifinin tarazlı təşkili əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi və uyğun olaraq daha əməli dövlət tədbirləri həyata keçirməklə qütbləşmənin elmi əsaslarını və onun iqtisadi əsasını təşkil etmək yolları əhatə olunur. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları praktiki məqsəd deyil həmçinin elmi əsaslarla hazırlanmış kompleks tədbirlər və uyğun üsullar ilə həll olunur. Azərbaycan iqtisadi idarəetmə təcrübəsində və formalaşmış meyllər və şəraitlər çərçivəsində ayrı-ayrı tədbir və yolların əsaslandırılması tədqiqat və uyğun perspektiv hipotezlərin tədqiqi ilə mümkündür. Azərbaycan əhalisinin həyat səviyyəsini onun iqtisadiyyatının reallaşma mexanizmi olaraq müxtəlif araşdırmalar və səmərə baxımından əsaslandırılır. Təbii ki, ümumi iqtisadi yollarla yanaşı konkret təkliflər də öz əksini tapır. Əhalinin həyat səviyyəsinə istehlak yolu ilə təsirlər, bütövlükdə iqtisadi inkişafın səmərəsi kimi baxılmaqla ümumiləşdirilir. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində istehsal və gəlirlərin yüksəldilməsi aspekti ənənəvi baxış olmaqla nəzəri baxımdan artım və sosial inkişaf yolu olaraq təşkil olunub, müxtəlif sahəsi və ərazi nisbətələrini təkmilləşdirmək yolları əsaslandırılır.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin təkrar istehsal və təşkilati amil olaraq iqtisadi struktura ilə uyğun təsnifatlaşdırmaq olar. Belə ki, istehsal bölgü, monitar və sosial müdafiə amilləri olaraq onun tədqiqinə baxılmasını tövsiyyə edən praktiki işçilər və iqtisadiçi amillər daha real iqtisadiyyata bağlıdırlar.

İstehsal amili olaraq əmək haqının artırılması, sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlir və istehlak həcmnin genişlənməsi, həmçinin bazara çıxış imkanlarını artırmaqla istehlak bazarına çıxışın fəallığını artırmaq meyli əsas götürülür. İstehsalı bazar tələbinə uyğun təşkili ilə əldə olunması xüsusi vəsaitlərin fərdi gəlirləri və dövlət gəlirlərinin artırılmasına atılan addımlar təşkil edir.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi alternativ yollar ilə olduqda onun kompleks tədbirlər ilə reallaşması daha səmərəli variant kimi qəbul olunur. Çünki həyat səviyyəsinin orta statistik göstəricilər ilə reallaşması daha səmərəli variant kimi qəbul olunur. Həyat səviyyəsi orta statistik göstəricilər ilə təsvir olunduğu kimi bir sıra dinamik və fərdi göstəricilərlə də bağlıdır. Ona görə də onun formalaşmasında hər bir ailənin və onun tərkibində fərqlərin qazancı, həyat təzi həmçinin, istehlak davranışı ilə ölçülür. Ona görə də həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsası ayrı-ayrı sosial demoqrafik tərkibli insanların və həmçinin məşğulluq və fəaliyyət növü, habelə təhsil səviyyəsi, ictimai rolu ilə fərqlənən insanların həyat səviyyəsini qiymətləndirməklə baş verməlidir. Ona görə də həyat səviyyəsinin formalaşma xüsusiyyətləri, onun ayrı-ayrı sosial-demoqrafik tərkibli əhali üçün seçim variantı perspektiv yolların əsaslandırılmasına gətirib çıxarır.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində iki əsas istiqaməti əsaslandırmaqla bu istiqamətlərdə aparılan siyasətin nəzəri və praktiki mexanizmlərini əsaslandırmaq mümkündür. Birinci əsas istiqamət real şəraitin yaradılması və bu şəraitdə imkanlar və mövcud əmək, maliyyə və təşəbbüskarlıq differensiyasına uyğun qərar qəbuluna şərait yaratmaq. Bu yol hər bir vətəndaşın hüquqları və həmin hüquqlar üçün şəraiti yaradan əmək, təhsil, səhiyyə və həmçinin sosial tələblərini ödəmək üçün makro iqtisadi sosial indikatorlar rolunu oynayır.

3.2. Əhəlinin sosial müdafiəsinin maliyyə mexanizminin təkmilləşməsi istiqamətləri

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin olunmasında dövlət həlledici rol oynayır. Bu baxımdan dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin

optimal nisbətinin müəyyən edilməsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm prinsiplərindəndir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm atributlarından biri dövlətin sosial siyasətidir. Dövlətin sosial siyasəti əsas etibarilə əhalinin sosial müdafiəsi üzərində qurulur ki, onun da əsas istiqamətini əhalinin sosial müdafiəsinin dövlət təminatı təşkil edir. Sosial müdafiənin dövlət təminatı əhalinin həyat səviyyəsindəki gərginlik meyillərinin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət davam edən müharibə, onun doğurduğu çətinliklər istehsalın artırılmasına və əhalinin sosial müdafiəsinə mənfi təsir göstərmişdir. Respublikada əhalinin yaşayış səviyyəsinin pisləşməsi və sosial-iqtisadi gərginliyin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri də islahatların qeyri-müəyyən şəkildə aparılmasıdır. Belə ki, islahatların əvvəlki mərhələləri həyata keçirilmədiyi halda qiymətlərin liberallaşdırılması təbiidir ki, tənəzzül proseslərini daha da dərinləşdirmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrdə də dövlət təsərrüfatçılıq forması mövcuddur. Lakin həmin ölkələrdə dövlət özü xüsusi mülkiyyətçi kimi çıxış edir və həmin ölkələrin iqtisadiyyatında dövlət sahibkarlığı formalaşmışdır. Keçmiş SSRİ respublikalarında, o çümlədən respublikamızda dövlət yalnız ümumxalq mülkiyyətinin sadəcə sərəncamçısı kimi çıxış etmişdir. Odur ki, dövlət xüsusi mülkiyyətçi kimi formalaşana qədər məhsul bölgüsü də dövlət tərəfindən həyata keçirilməli idi. Dünya ölkələrinin təcrübəsinə istinad etsək qeyd etməliyik ki, ola bilməz ki məhsul istehsalı dövlət bölməsində həyata keçirilsin, onun bölgüsü isə bazar münasibətləri çərçivəsində tənzimlənsin. İqtisadiyyatın bu cür iflic vəziyyətə düşməsinin bir səbəbi də daxili istehsalın getdikcə aşağı düşməsi və nəticədə istehlak olunan məhsulların əksəriyyətinin idxal hesabına öyrənilməsidir.

İstehlak məhsullarının və xidmətlərinin qiymət indekslərinin və inflyasiyanın artım sürətinin, habelə əhali gəlirlərinin artım tempinin təhlili belə bir ümumiləşdirmə aparmağa əsas verir ki, qiymətlərin artması ilə

gəlirlərin artması arasında böyük fərq əmələ gəlmiş, nəticədə əhalinin yaşayış səviyyəsi pisləşmişdir. İqtisadiyyatda hiperinflasiyanın başlanması, pulun öz funksiyasını yerinə yetirə bilməməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə müxtəlif istehlak məhsullarının qiymətlərinin bir-birilə müqayisədə daim müxtəlif proporsiyada dəyişməsi inflasiyanın balanslaşdırılmamış formada davam etməsinə gətirib çıxarmışdır. Kasıblıq həddi kimi müəyyənləşdirilən minimum əmək haqqı qiymət islahatı aparılarkən dövlət tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsini sabitləşdirmək adı altında, müəyyən qədər artsa da bu addım əslində manatın alıcılıq qabiliyyətinin durmadan aşağı düşdüyü, beynəlxalq valyutanın (amerika dollarının) daxili bazarda hegemon mövqə tutduğu və qiymətlərin liberallaşdırıldığı bir şəraitdə heç bir səmərə verməmişdir.

İstehsalın durmadan aşağı düşməsi milli istehsalın daxili bazarın doyurmamasına səbəb olmuşdur ki, nəticədə ərzaq və istehlak bazarını təmin etmək üçün yeganə çıxış yolu kimi idxal əməliyyatlarından istifadə olunur. Bir tərəfdən əslində hərəkətsiz vəsait kimi müəssisələrarası debitor və kreditor borclarının yüksəldilməsi, digər tərəfdən beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən alınmış kreditlərdən idxal əməliyyatları zamanı respublikaya ərzaq və gündəlik tələbat mallarının gətirilməsində istifadə edildiyindən ölkənin daxili və xarici borcları artmışdır. Təbiidir ki, respublikanın güclü sənaye potensialının olmaması və nəticədə dünya bazarına xammal və yarımfabrikatlardan başqa yüksək qiymətli hazır məhsul çıxarılmaması dövlət büdcəsini etibarlı valyuta təminatından məhrum etmiş, bu isə respublikanın daxili istehsal bazarında milli valyutanın dönməliyinin zəiflənməsinə səbəb olmaqla əhalinin sosial müdafiəsində gərginliyin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra qəbul edilən Konstitusiyaya və digər qanunlar əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və sosial müdafiənin tənzimlənməsi üçün tələb olunan ilkin hüquqi baza yaratmışdır. Bu qanunların qəbul olunmasında əsas meyar onun Avropa standartlarına müvafiq olması ilə bağlıdır.

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə əhalinin sosial müdafiəsi, bütün əhali kateqoriyalarının iş aktivliyinin, onların üzərinə düşən çətinlik və ağırlıqların yüngülləşdirilməsinə istiqamətlənən tədbirlərin məcmusunu nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, islahatların aparıldığı dövrdə, sosial müdafiə sistemi ilk öncə cəmiyyətin ən zəif üzvləri olan əlillər, çoxuşaqlı ailələr, kimsəsizlər və xəstələrin müdafiəsini təmin etməyi nəzərdə tutmalıdır. Buna isə pensiyaların, müavinətlərin indeksasiyası və ya vaxtaşırı artırılması, müxtəlif növ ərzaq talonlarının paylanması, nahar yeməyinin verilməsi və s. kömək növlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə nail olmaq mümkündür. Cəmiyyətin zəif müdafiə olunan üzvlərinin sosial müdafiəsində dövlətlə yanaşı, kommersiya müəssisələri, xeyriyyə təşkilatları və fondları, ayrı-ayrı vətəndaşların yardımlarından da geniş istifadə etmək olduqca vacibdir.

Respublika iqtisadiyyatının inkişafı üçün əhəmiyyətli olan sosial siyasət- ölkənin inkişaf strategiyasında mərkəzi yer tutduğundan hazırkı şəraitdə onun düzgün müəyyən edilməsi vacib problemlərdən biridir. Həmçinin, əhalinin müəyyən kateqoriyalarının həyat səviyyəsi və sosial müdafiəsinin tələb olunan normativlərdən aşağı olması sosial problemlərin kompleks şəkildə həll edilməsi zərurətini yaradır. Lakin aparılan sosial siyasətin qeyri-düzgün təşkili nəticəsində bir çox MDB ölkələri kimi respublikamızda da əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları arasında kəskin təbəqələşmə yaranmışdır.

Məlumdur ki, sosial siyasətin səmərəliliyi cəmiyyətdə gedən sosial təbəqələşmənin qarşısını hər vasitə ilə almaqdan ibarətdir. Çünki həddindən artıq təbəqələşmə kasıblığın artmasına zəmin yaradır.

Ümumiyyətlə, sosial sfera sahələrinə (səhiyyə, təhsil, mədəniyyət ocaqları və s.) yalnız büdcə xərclərini artıran sahələr kimi baxılmamalıdır. Bu sahələrdə (mənzil-kommunal təsərrüfatı da daxil edilməklə) islahatları həyata keçirmək üçün bütün mövcud mənbələr hesabına əhəmiyyətli maliyyələşdirmə həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, yalnız bundan sonra sosial sahələrdə faktiki

radikal islahatların həyata keçirilməsi mümkün olar. Əks təqdirdə islahatlar sahənin inkişafına yox, onun vəziyyətinin daha da pisləşməsinə gətirib çıxarar.

Bazar münasibətlərinə keçidi strateji məqsəd kimi qarşısına qoyan respublikamızda sosial sferada aparılan islahat, ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. İslahatların həyata keçirilməsində dövlət aşağıda sadalanan məqsədlərə nail olmağa çalışmalıdır:

- iqtisadiyyatda stabil inkişafı təmin etməklə iqtisadi siyasətin sosial yönümlülüyünün artırılması;

- vətəndaşların əmək, sosial təminat, təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sahələrində konsititusiya təminatı;

- əhalinin həyat şəraiti və maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;

- əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının və məhsulun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi;

- iqtisadiyyatda aparılan struktur dəyişikliyi prosesində işsizliyin azaldılması və yeni iş yerlərinin yaradılması;

- sosial sahələrdə islahatların sürətlə aparılması hesabına büdcə vəsaitləri xərclərinin səmərəliliyinin artırılması;

- sosail məsələlərin həllində dövlətin və yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyət və cavabdehliklərinin müəyyənləşdirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı illərin birinci yarısında respublikada baş verən iqtisadi böhran nəticəsində əhalinin həyat səviyyəsi xeyli aşağı düşmüşdür. Eyni zamanda həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində son 10 ildə bu sahədə müəyyən irəliləyişlər də baş vermişdir. Belə ki, 2010-cu ildən etibarən respublikada baş verən müsbət dəyişikliklər sosial inkişafa da birbaşa təsirini göstərmişdir.

Əldə edilmiş müəyyən müsbət dəyişikliklərlə yanaşı respublikanın sosial sahələrini inkişaf etdirmək üçün bir çox işlər görülməlidir və bu baxımdan

əhalinin sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi geniş iqtisadi təhlilə əsaslanmalıdır.

Müasir şəraitdə sosial müdafiə siyasəti əsasən dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına tənzimlənir. Sosial problemlərin həllinə yönəldilən büdcənin bütün səviyyələrində (respublika, yerli büdcələr) maliyyələşdirmə vəsaitlərinin yaranması və istifadə edilməsi üçün yeni yanaşmalar tətbiq etdikdə də, hələ dövlət büdcəsi sosial inkişafı istənilən səviyyədə maliyyələşdirə bilmir. Bu baxımdan dövlət büdcəsi ilə yanaşı digər mənbələrdən də geniş istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Son illər əhalinin təbəqələşməsində əhəmiyyətli rol oynayan başqa bir diferensasiya meyli müşahidə olunur. Bazar münasibətlərinin təşəkkülü ilə əlaqədar olaraq ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun payı artır, yeni iş yerləri yaranır və belə bir şəraitdə dövlət sektorunda işləyənlərin əmək haqlarının səviyyəsi qeyri-dövlət bölməsində işləyənlərdən kəskin şəkildə geri qalır. Söhbət qeyri-dövlət bölməsində əmək haqlarının azaldılmasından getmir. Ancaq özəl sektorda işləyənlərin əmək haqlarının yüksək olması məhsulun istehsal xərclərinin, son nəticədə qiymətlərin artmasına gətirib çıxarır.

Müasir şəraitdə əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatının təkmilləşdirilməsi əhali gəlirlərinin artırılmasına xidmət etməlidir. Bu məqsədlə əhalinin sosial müdafiəsinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlərə xüsusi diqqət yetirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır:

1. Əhalinin pul gəlirlərinin əsas mənbəyi və işlərin əmək effektivliyinin mühüm stimulu olan əmək fəaliyyətindən alınan gəlirlərin rolu bərpa edilməlidir.

2. Əmək, sahibkarlıq fəaliyyətindən və əmlakdan əldə edilən gəlirlərin mənzil şəraitinin, tibbi xidmətin, təhsil almağın yaxşılaşmasına sərf edilməsi və ondan sosial əhəmiyyətli proqramların həyata keçirilməsində investisiya və kredit mənbəyi kimi istifadə edilməsini stimullaşdırılması;

3. Respublikada mövcud olan güzəşt və kompensasiyaların təkmilləşdirilməsi və onların verilməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılması;

4. Yaşayış minimumu göstəricisinin ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına, mənzil-kommunal, nəqliyyat, məişət, tibbi və s. xidmətlərə real xərcləri nəzərə almaqla hesablanma metodikası dəqiqləşdirilməli və ondan istifadə olunmasının qanunvericiliklə möhkəmləndirilməsi.

Pensiya yaşına çatmış ictimai statusuna görə dövlətin himayəsində olan pensiyaçıların pensiya ilə təmin olunmaq, sosial güzəştlər, pulsuz xidmət, güzəştli məişət sahələrinin yaradılması vasitəsilə həyata keçirilir. Bu qrupa müxtəlif yaşlı adamlar, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada dövlətin himayəsində olan digər vətəndaşlar da (əlillər və ailə başçısını itirmiş əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər) daxil edirlər. Bu qrupa daxil olan vətəndaşlara dövlət tərəfindən xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Pensiya sahəsində aparılan islahatlar qarşıya aşağıdakı məqsədləri qoymuşdur:

- Azərbaycan Respublikasının Konsititusiyasında təsbit olunmuş vətəndaşların sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsi;
- Pensiya təminatı sisteminin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi.

Qiymətlərin qalxmasının nəticələrini yumşaltmaq üçün həyata keçirilən kompensasiya tədbirləri, pensiya təminatında olan məhdudiyətlər vətəndaşların pensiya təminatı ilə hərbi qulluqçuların pensiya təminatı istisna olmaqla, qalan bütün differensasiyalar demək olar ki, aradan götürülmüşdür. Bununla belə pensianın orta məbləği ilə qiymətlərin yüksəldilməsi arasında baş verən dəyişiklik pensiyaçıların maddi vəziyyətini daha da pisləşdirmişdir. Buna, həm də pensianın minimum məbləğinin minimum yaşayış səviyyəsindən on dəfələrlə geri qalması da öz təsirini göstərmişdir.

Doğrudur, 90-cı illərin ikinci yarısından qəbul edilmiş tədbirlər nəticəsində pensianın minimum məbləği ilə minimum yaşayış səviyyəsi

arasında olan fərq nisbətən yumşaldılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu işə son illər qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlar da öz müsbət təsirini göstərsə də, bu sahədə xeyli işlərin görülməsi vacibdir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin ən vacib tərkib hissəsinin əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması olduğunu nəzərə alsaq, yaxın gələcəkdə aparılan iqtisadi siyasətin sosial müdafiəsi sahəsində ciddi işlər görülməsi və həmçinin bu siyasət real iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, pul tədavülündə sabitliyin yaranmasına və istehlak məhsullarının qiymətlərinin sürətli artımının qarşısının alınmasına baxmayaraq əhalinin əmək haqqı iqtisadi ədəbiyyatda kasıblıq səviyyəsi kimi qiymətləndirilən minimum istehlak səbəti və ya minimum yaşayış həddi ilə müqayisədə çox aşağıdır. İstehlak səbətinin dəyəri istehlak məhsullarının bazar qiymətləri ilə ölçüldüyündən və nəzərə alsaq ki, məhsulların qiymətləri sabit qalmayıb, mütəhərrik olaraq daim dəyişdiyindən konkret müddət üzrə mütləq mənada hesablamaq mümkün deyil və bu göstərici istehlak məhsullarının qiymətinə uyğun olaraq aylar üzrə hesablanır.

Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial müdafiəsinin səmərəli dövlət təminatı sosial istiqamətli iqtisadiyyatın formalaşdığı zaman fəaliyyət göstərə bilər. Sosial istiqamətin real olması ancaq effektiv və çevik iqtisadiyyatda, səmərəli təsərrüfatçılıq fəaliyyəti həyata keçirildikdə mümkündür. Sosial istiqamətli iqtisadiyyat ilk növbədə istehsalın istehlakçının diktəsi əsasında fəaliyyət göstərməsini, son nəticədə əhalinin tələbatının dolğun ödənilməsini nəzərdə tutur. Bu isə məhz inkişaf etmiş bazar mexanizmi əsasında fəaliyyət göstərən iqtisadiyyata xas olan keyfiyyətidir, o şərtlə ki, həmin mexanizm nə istehsalçıların inhisarlığı ilə, nə də həddən artıq dövlət müdaxiləsi ilə deformatsiyaya uğramasın. Tələbin stimullaşdırılması və ödənilməsi istehsalın səmərəliliyinin artırılması sosial bazar iqtisadiyyatının ən mühüm faktorlarından olub istehsalçıların mənafeyi son nəticədə istehlakçıların tələbatını ödənilməsi əsasında təmin edilir.

Lakin sosial istiqamət, təkçə istehsalı istehlakçıların tələblərinə tabe etməkdən və bu tələbləri stimullaşdırmaqdan ibarət deyil. O, həmçinin, əhalinin müxtəlif təminatlı təbəqələri arasında gəlirləri bölüşdürülməsini, dövlət və yerli büdcələrdə, müxtəlif fondlarda iri həcmli vəsaitlərin toplanmasını, sosial təminatların ödənilməsini əhatə edir. Araşdırmalar göstərir ki, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinin ödəmə qabiliyyətli tələbin stimullaşdırılmasında, bazarın səmərəli fəaliyyətində mühüm rolunu vardır. Bütün bunlar isə ancaq o vaxt mümkündür ki, cəmiyyət zəruri ehtiyatlara malik olsun, yaxud onları yarada bilsin. Lakin sosial xərclərin həddən çox artması da kifayət qədər inkişaf etməmiş iqtisadiyyatın yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bəs onda, müasir şəraitdə sosial siyasətin məzmunu nədən ibarət olmalıdır? Mövcud ehtiyatların məhdudluğu şəraitində diqqət respublika əhalisinin sosial cəhətdən ən zəif təbəqələrinə yardım olunmasına yönəlməlidir. Mövcud reallıqlar baxımından qeyd etməliyik ki, bu sahədə də bir çox həll olunmamış problemlər vardır. Məsələn, əhalinin həqiqətən ehtiyacı olan qruplarının aşkara çıxarılması, yardım sahələrinin seçilməsi, müvafiq təşkilati strukturların yaradılması və s. Bununla belə sosial siyasətin məzmununu ancaq sosial müdafiədə görmək olmaz. Doğrudur, müasir şəraitdə onun əhəmiyyəti artır, lakin sosial siyasət investisiyaların əmək fəaliyyətinə stimullaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasına, ümumi inkişafına yönəlməlidir. Bundan əlavə, bu vaxta qədər az diqqət yetirilən bir problem meydana çıxır. Zəruri sosial müdafiənin elə bir həddi tapılmalıdır ki, bu zaman ələ baxımlılığın və sosial fondların artıq xərclənməsinə yol verilməsin. Hazırda əhalinin əmlak üzrə kəskin təbəqələşməsi və sosial sahədə bir çox mənfi halların yaranmasına gətirib çıxarır.

Müxtəlif dövrlərdə ümumi çizgiləri, əsas istiqamət və prinsipləri dəyişsə də sosial siyasətin məqsədi-əhalinin həyatının səviyyə və keyfiyyətini əmək və təsərrüfat fəallığının stimullaşdırılması əsasında yüksəldilməsi üçün hər bir əmək qabiliyyətli insanın öz zəhməti ilə ailəsinin rifahını təmin etmək, əmanətlər for-

malaşdırmaq və onları səmərəli şəkildə investisiyalaşdırmağa imkanlar yaratmaqdan ibarətdir. Bundan əlavə, dövlət pensiyaçılar, əlillər, çoxuşaqlı ailələr, əmək qabiliyyətini itirmiş vətəndaşlar qarşısında bütün öhdəlikləri tam saxlayır. Sosial yardım ilk növbədə əhalinin bu qruplarına göstərilir və ünvanlı xarakter daşayır.

Aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, son vaxtlaradək əhalinin sosial təminatı ilə bağlı dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər sistemində əsas məqsəd minimum əmək haqqının yüksəldilməsinə yönəldilib. Lakin istehlak məhsullarının qiymətləri tənzimlənmədiyindən bu proses gözlənilən nəticəni verməmişdir. Belə ki, dövlət tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinə kompleks şəkildə yanaşılmamış, əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunmasında yeni istehsal münasibətlərinə keçidin obyektiv qanunauyğunluqları nəzərə alınmamışdır. Daha doğrusu, əhalinin sosial müdafiəsinin elmi əsaslandırılmış tənzimlənmə mexanizmi olmamış, o sosialist istehsal münasibətlərindəki sosial təminat sistemi ilə eyniləşdirilmişdir.

Odur ki, yeni istehsal münasibətləri şəraitində əhalinin sosial müdafiəsi daha fəal formada təmin edilməli və onun tənzimlənməsi aşağıdakı aspektləri əhatə etməlidir.

- əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi;
- əhalinin sosial cəhətdən ən zəif qruplarına məqsədli yardım göstərilməsi;
- əmək və sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- əhalinin gəlirlərinin liberallaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin pul tədavülünün sabitləşdirilməsi ilə əlaqələndirilməsi;
- əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin gəlirindəki kəskin fərqlərin qarşısının alınması;
- qiymətlərin artması ilə əlaqədar gəlirlərin indeksləşdirilməsi;
- səmərəli məşqulluğun təmin edilməsi və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində aparılan islahatlar nəticəsində iş yerlərini itirənlərə yardım göstərilməsi.

Aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, əhalinin sosial müdafiəsini xarakterizə edərkən ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir iqtisadi göstərici özünü doğrultmur. Belə ki, əhalinin istehsaldan əldə etdiyi əmək haqqı, dövlət tərəfindən təqaüdçülər və aztəminatlı əhali kateqoriyalarına müəyyən edilmiş pensiya və müavinətlərin səviyyəsi əhalinin sosial müdafiəsini bu və ya digər dərəcədə xarakterizə etsə də, onu tam əhatə etmir. Odur ki, bu sahədə kompleks göstəricilər sistemindən istifadə etməklə dövlət tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinin aşağıdakı mexanizm üzərində qurulması məqsədəuyğun hesab edilir:

- büdcədən ayrılan vəsaitin istifadəsini effektivliyinin artırılması;

- ağırliq mərkəzini qeyri-dövlət strukturlarına yönəltməklə sosial proqramların maliyyələşdirilməsinin qeyri-mərkəzləşdirilmiş əsaslarının gücləndirilməsi;

- əhalinin gəlirlərinin artırılması;

- əhalinin istehlak məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi;

- istehlak məhsullarının qiymətlərinin sabitləşdirilməsi;

- manatın alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi;

- inflyasiyanın qarşısının alınması;

- əhalinin məşqulluğunun təmin olunması;

- tədricən, böhrandan çıxdıqca və real gəlirlər artdıqca, sosial sahədə pullu xidmətlərin həcmnin artması;

- əhalinin sosial müdafiəsində müvafiq maliyyə qurumlarının (qeyri-dövlət sığorta və pensiya fondlarının) rolunun artması.

Sosial ehtiyaclara xərclərin maliyyələşdirilməsində ağırliq mərkəzi dövlət büdcəsindən vətəndaşların və hüquqi şəxslərin yığımlarına istiqamətlənərsə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək imkanları yaranacaq:

- dövlət yardımını əhalinin həqiqətən ehtiyac içində olan təbəqələri üzərində cəmləşdirməsinə, bu yardımın bərabərçilik və sosial cəhətdən ədalətsiz meyarlarla paylanmasının qarşısının alınması;

-vətəndaşların şəxsi əmanətlərinin daxili investisiyalar üçün əhəmiyyətli mənbəyə çevrilməsi;

-vergi yükünün azaldılması, yığım çoxaldılması və iqtisadi artımın stimullaşdırılması.

Araşdırmalar göstərir ki, əhalinin sosial müdafiəsinin dövlət təminatının təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri istehlak məhsulları və xidmətlər üzərində qiymətlərin səviyyəsinin dövlət tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Sosial təyinatlı məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsində başlıca məqsəd əhalinin minimum yaşayış səviyyəsini təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Dövlət minimum istehlak səbətinə daxil olan məhsulların qiymətini tənzimləyərsə, əhalinin böyük bir qrupunun minimum yaşayış səviyyəsini təmin edər və cəmiyyətdə sosial sabitliyə nail olar, digər tərəfdən isə həmin məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsi az təminatlı əhali təbəqələrinə dövlət tərəfindən ödənilən təqaüd, müavinət və s. xərclərin artmasının qarşısı alınar.

İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, istehlak səbətinə daxil olan məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsinə dövlətin əvvəlcədən vəsait sərf etməsi və ya dövlətin transfert ödəmələri sonradan büdcə hesabına maliyyələşdirilən sosial xərclərin artımını ödəməkdən daha sərfəlidir. Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin ən mühüm amillərdən biri də iqtisadiyyatda inflyasiya əleyhinə tədbirlər sistemini həyata keçirməklə onun doğurduğu sosial-iqtisadi nəticələri neytrallaşdırmaqdan ibarətdir. Məhz bu yolla milli valyutanın məzənnəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqla istehlak məhsullarının qiymətlərinin aşağı salmaq mümkündür.

NƏTİCƏ

Əhalinin sosial müdafiəsi dövlətin sosial siyasətində prioritet istiqamət təşkil etməklə bazar münasibətlərinin cəmiyyətdə yerinə yetirə bilmədiyi funksiyaların reallaşdırılmasını təmin edir. Əhalinin sosial müdafiəsində və bütövlükdə iqtisadiyyatın sosial sektorunda maliyyələşmənin stabilliyinin təmin edilməsi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır:

-sosial inkişafı ilə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində dövlət və yerli hakimiyyət orqanları arasında məsuliyyətin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, sosial müdafiə və sosial inkişafı ilə bağlı dövlət büdcəsindən kifayət qədər vəsait ayrılmasının qanunvericiliklə təmin edilməsi;

-regional və yerli hakimiyyət orqanlarının əhalinin sosial problemlərinin həlli ilə bağlı səlahiyyətlərinin artırılması, onların əhalinin sosial müdafiəsinin formalaşdırılmasına xüsusi vəsaitlər ayırmaq imkanlarının yüksəldilməsi;

- əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi ilə bağlı maliyyə , vergi sferasında ağırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsindən tədricən regionlara keçirilməsi;

- əhaliyə və onun müxtəlif təbəqələrinə verilən əmək haqqı, pensiya təqaüd və sosial müavinətlərin həcmnin yaşayış minimumunun səviyyəsinə yaxınlaşdırılması;

- əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatını formalaşdırmaq məqsədilə məhdud büdcə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsində müəssisələrin xüsusi vəsaitlərinin rolunun artırılması mülkiyyət formasından asılı olaraq təsərrüfat subyektlərinin istehsalat-maliyyə fəaliyyətinin gəlirlə başa çatdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Təhlil göstərir ki, əgər əhalinin sosial müdafiəsinin büdcə maliyyələşdirilməsi büdcə vergi daxilolmalarının mövcud vəziyyətindən asılıdırsa müəssisələrin maliyyə təminatı isə təsərrüfat fəaliyyətindən və onların rentabellik səviyyəsindən bilavasitə asılı olur. Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsində müəssisələrin rolunun artırılması bazar münasibətlərinə keçid şəraitində işsizliyin qarşısının alınması və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsilə şərtlənir. Əhalinin sosial müdafiəsinin dövlət təminatının təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də istehlak məhsulları və xidmətlər üzərində qiymətlərin səviyyəsinin dövlət tənzimlənməsilə bağlılığıdır. Sosial təyinatlı məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsində başlıca məqsəd əhalinin minimum yaşayış səviyyəsini təmin etməkdən ibarət olmalıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi bu sahədə birkanallı maliyyələşdirmə sistemindən çoxkanallı maliyyələşdirmə sisteminə transferi özünə əks etdirir. Bu zaman kommərsiya və qeyri-kommərsiya kanallarından səmərəli istifadə edilməsi, onların fəaliyyətinin, bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılması əsas götürülür. Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsində məqsəd heç də büdcə kanalının digər mənbə ilə əvəz edilməsindən ibarət deyildir. Maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi dövlətin büdcə kanalı ilə yanaşı əlavə,

alternativ qeyri-büdcə maliyyələşdirmə mənbəyinin ön plana çəkilməsini nəzərdə tutur.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə bazar münasibətləri şəraitində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik:

- əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsində büdcə kanallarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- vergi güzəştləri vasitəsilə özəl və qeyri-büdcə vəsaitlərinin cəlb edilməsi;
- sosial xidmət göstərən müəssisələrə, güzəştli kreditlərin verilməsi;
- respublikada fəaliyyət göstərən əcnəbi təşkilatların maksimum xeyriyyəçilik və humanitar fəaliyyətə cəlb edilməsi.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsində büdcə sektorunun səmərəliliyinin yüksəldilməsi beynəlxalq standartlara uyğun olaraq əhalinin sosial ehtiyaclarının maliyyələşdirilməsinə fərdi-personal yanaşmanın tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman sosial xidmətlər göstərilməsinin müxtəlif prinsiplərinə əsaslanan iki variantdan istifadə edilməsi məqsədə uyğun sayılır:

Birincisi, cəmiyyətin bütün üzvlərinə və ya əhalinin təminatverilən kateqoriyalarının bütün üzvlərinə sosial xidmətlərin göstərilməsinin universal prinsipi. Bu prinsipin tətbiqi zamanı xidmət göstərilən qrupların ehtiyaclarının yoxlanılması həyata keçirilir.

İkincisi ehtiyac səviyyəsinə görə əhalinin diferensiallaşmasına uyğun olaraq istehlakçılara sosial xidmətlərin göstərilməsinin ünvanlılıq prinsipi. Bu prinsipin tətbiqi zamanı ehtiyacı olanlar, onlara verilən ödəncin məbləği müəyyən edilir.

Son illər əhalinin sosial müdafiəsinin büdcə təyinatlı maliyyələşdirilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlət sifarişləri vasitəsilə maliyyələşdirmə, dövlət proqramı, qrantlar və kontraktlar sistemindən istifadə edilməsi də geniş yayılmışdır. Adı çəkilən sistemlərin

tətbiqi bir qayda olaraq müsabiqə əsasında dövlət, qeyri-büdcə və kommersiya qurumları arasında həyata keçirilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası». Bakı, Azər nəşr, 1995-ci il.
2. «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 15 iyul 1994-cü il.
3. «Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Respublika Prezidentinin fərmanı. 24 oktyabr 1994-cü il.
4. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2014-cü il.
5. 2011-ci ildə Az.Pespublikasının Dövlət Sosial Müdafiə fondunun büdcəsinin icrası
6. «Azərbaycan Respublikasının Mülkiyyət haqqında» Qanunu, 15 yanvar 1992-ci il.
7. «Azərbaycan Respublikasının Sığorta haqqında» Qanunu. 5 yanvar 1993-cü il.
8. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına həsr edilmiş respublika müşavirələrinin materialları (1997-1998-ci illər).

9. Əlirzayev Ə.Q. “Azərbaycanın sosial-iqtisadi problemləri, konseptual yanaşma, maliyyə-büdcə və sahələrarası proqnozlaşma mexanizmləri Bakı-2012
10. Əlirzayev Ə.Q. “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” dərslər vəsaiti Bakı-2010
11. Ə.Q.Əlirzayev «İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar». Bakı, 1997.
12. A.Şəkərəliyev, A.Əliyev «Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti». Bakı, 2002.
13. S.Mehtiyev, R.İsgəndərov «Əmək bazarı və əhəlinin sosial müdafiəsi». Bakı, 2002.
14. F.Rəhmanov «İqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənməsi». Bakı, 1994.
15. Abbasov A.F. «Sosial bazar iqtisadiyyatı». Bakı, 1997.
16. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətləri. Bakı, 2005-ci il.
17. H.B Allahverdiyev Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi - 2010
K.S.Qafarov
Ə.M.Əhmədov
18. Qloballaşma şəraitində kulturoloji innovasiyalar və sosial inkişaf
Beynəlxalq konfrans materialları 21-22 dekabr 2012
19. Ağazeynal A.Qurbanzadə. Azərbaycan kənd təsərrüfatı coğrafiyası - 2012
20. Ağazeynal A.Qurbanzadə. Regionalogiya BAKI - 2012

РЕЗЮМЕ

В данной работе рассматривается суть, функции и характеристики социальной защиты населения в широком диапазоне на научных и теоритических оснований, также дается организационно-экономический анализ социальной защиты и социального обеспечения, финансовое обеспечение социальной защиты и уровень занятости населения посредством анализа данных. В данной диссертации рассмотрены решение проблем социальной защиты и улучшения направлений финансового механизма в социальной защиты.

SUMMARY

In the masters dissertation there are considered the main point, functions and characteristics of social protection of the population in a wide range of scientific and theoretically grounded, there are also given organization-economical analysis of social protection and social provision, financial guarantee of social protection and employment level by means of data analysis. In the thesis, there are considered solution of social protection in condition of marketing relationship and directions of improving social protection.